

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	17
'Aho	Tūsite, 19 Mā'asi 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 17/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho: Tusite 19 Ma’asi, 2019

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	NGAAHI LAO FAKAANGAANGA:
		4.1 Lipooti ‘a e ‘Ateni Seniale Le’ole’o Fekau’aki mo e ngaahi fokotu’u mei he kakai ki he ngaahi liliu fakaangaanga ki he Konisitutone (public consultation)
		4.2 Fika 15/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		4.3 Fika 16/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		4.4 Fika 17/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019
		4.5 Fika 18/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi 2019
		4.6 Fika 19/2019: Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue Fakafakamaau mo Fakalao 2019
		4.7 Fika 20/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Palani mo hono Pule’i Fakafonua ‘a hono Ngaue’aki ‘o e Ngaahi Feitu’u 2019
		4.8 Tohi mei he ‘Eiki Palemia – Kole ke lau ‘a e Ngaahi Lao Fakaangaanga ko e Ngaue Fakavavevave
Fika 05		KOMITI KAKATO Ngaahi Tu’utu’uni

		5.1 Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Malolo Mei He Ngaue 2016
		5.2 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
		5.3 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		5.4 Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
		Ngaahi Lipooti Fakata'u
		5.5 Komisoni ma'ae Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017
		5.6 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu.....	8
Ui ‘o e Fale.....	8
Poaki	8
Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	9
Fakamanatu e kehekehe mafai pule Fale Alea mo e Pule’anga	9
Me’a fekau’aki mo e mafai e Konisitūtone.....	9
Fakama’ala’ala ‘ikai totonu ke kaunoa mai Pule’anga he ngāue ‘a e Fale Alea.....	10
Fokotu’u ke lau ngaahi fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone	11
Taukave Sea Le’ole’o ‘osi fale’i lelei ia he’ene kau fale’i fakalao mataotao	11
Tokanga ki he ngaahi me’a fakavavevave peesi 26 Tohi Tu’utu’uni	11
Taukave ko e Fale ‘oku faitu’utu’uni ki he me’a fakavavevave	14
Fakatonutonu ‘oku tipeiti e Sea pea ‘oku monuka e Tohi Tu’utu’uni	18
Fokotu’u ke pālōti ko e Fale ‘oku faitu’utu’uni.....	18
Fakama’ala’ala ki hono fakamo’oni’i ‘o ha ‘uluaki tohi	19
Kole Palēmia ‘oua kau e Sea he tipeiti	20
Fokotu’u pālōti’i pē ‘oku fakavavevave ngaahi lao pē ‘ikai he ko e Fale ‘oku pule	20
Mafai Sea ‘oku ‘ikai fakangatangata fakatatau ki he Konisitūtone & Tohi Tu’utu’uni	20
Kupu 62 Konisitūtone & Kupu 16 Tohi Tu’utu’uni mafai ia ke faitu’utu’uni e Sea	22
Fokotu’u ke faka’ilo faka-Fale Alea Sea Le’ole’o ka hala ‘ene faitu’utu’uni	22
Tokanga Pule’anga neongo e fale’i fakalao ‘oku nau fai mai ka ‘e pule pē Sea ia.....	24
Tui ‘oku tonu ke ngāue’aki fakapālāngi ke huluhulu faka’uhinga’i ha me’a ‘oku ta’emahino	25
Hā he Kupu 33(a) kuo ‘osi lava kakato fakamo’oni’i mai ‘e he Palēmia ‘i ha tohi	26
Tui ‘oku malava he Lao lolotonga fakahoko ai fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’anga	27
Fokotu’u ka faitu’utu’uni Sea hono mafai ngāue’aki Kupu 131 (1) mo (2) pea ‘ave lao ki he kakai	28
Fokotu’u ngāue’aki founga lolotonga hono lau e lao he ‘oku monuka e ngāue e Fale.....	28
Fakamahino Sea ‘oku kehekehe pe founga hono lau ngaahi Lao he Fale.....	30
Fakamahino Palēmia ‘ikai fiema’u ke ‘omai ha ‘uhinga ke fakamo’oni’i ko e ngaahi Lao ‘oku fakavavevave.....	30
Tui mahu’inga ‘a e ngāue fakataha ‘a e Fale	31
Fokotu’u ‘ikai ke faka’aufuli mafai e Sea fakatatau ki he Konisitūtone & Tohi Tu’utu’uni.....	36

Fokotu'u ko e Kupu 15 'uhinga 'ikai fakaleveleva faitu'utu'uni	37
e Sea.....	37
Fokotu'u 'oku maumaulao e lele 'a e Fale he kuo monuka Tohi Tu'utu'uni	41
Fakamahino Sea Le'ole'o 'i ai 'ene taukei he fatongia Sea Fale Alea	42
Fehu'ia mafai e Sea mo e ola 'ene faitu'utu'uni aofangatuku	42
Tui Sea Le'ole'o te'eki fakamo'oni'i Pule'anga ko e ngaahi lao 'oku fakavavevave	43
Puipuitu'a ki he tohi mei he Pule'anga 'oku fakavavevave ngaahi Lao	43
Ngaahi puipuitu'a ki he fiema'u fakavavevave Pule'anga e 'u lao.....	44
Tu'utu'uni Sea toloi alea'i ngaahi lao kae tukuhifo ki he Kōmiti Lao pea lipooti ki Fale 'osi uike 2....	45
Tu'utu'uni Sea hoko ia ko e <i>precedent</i> he hokohoko atu ngāue Fale Alea he kaha'u	45
Lipooti Sea Kōmiti ngaahi Totonu Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Kolisi Tonga.....	46
Tu'utu'uni Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Pule'i Sino'i Pa'anga Mālōlō Ngāue Fakapule'anga 2016	49
Fakama'ala'ala Tu'utu'uni Fakatonutonu Pule'i Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue Fakapule'anga	49
Fehu'ia pe 'e toho fakakātoa malu'i mo'ui he taimi hoko ai ha me'a	50
Tui ki he totonu fakafo'ituitui tokotaha totongi malu'i mo'ui ki he'ene pa'anga mālōlō.....	51
Tokanga ki he faka'avalisi ma'u he tokotaha malu'i he māhina	51
Pāloti'i tali Tu'utu'uni Fakatonutonu Pule'i Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2016.....	52
Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahí, 2016.....	53
Makatu'unga he te'eki ha Tu'utu'uni Ngāue ne fa'u ai Tu'utu'uni ki he Ahi 2016.....	53
Ngaahi tu'utu'uni ki he uta mo hono havesi 'o e ahi	53
Ngaahi tautea ki he 'ikai fai pau ki he Tu'utu'uni Ngāue ki he Ahi.....	53
Fehu'ia totonu kau ngoue ke havesi e ahi	54
Kuo pau ke ma'u ngofua tokotaha ngoue ke havesi ahi uta ki muli	54
Fehu'ia pe 'oku tuku mavahe ahi ki he Tonga 'ata'ata pē	54
Fiema'u he tu'utu'uni ki he ahi ke lesisista kau to ahi.....	56
'Iakai fakangatangata hono tō 'o e ahi.....	56
Fehu'ia māketi ki he ahi.....	57
Tali Pule'anga 'i ai māketi ki he ahi kae 'ikai lava feau fiema'u māketi.....	57
Tokanga ke ma'u monu he kau Tonga pea ke malu'i foki nautolu.....	57
Alea 'oku fai he Pule'anga ke 'ave ki he kakai 'a e faingamalie fakapa'anga.....	58
Fokotu'u ke fakakaukau hano fakakau he laiseni uta ki muli ahi ke fakafoki mai \$	61
Pāloti tali Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016	61
Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo, Matātahi, 2017	61
Fakatonutonu ki he Tu'utu'uni Ngāue lolotonga ki he kongā tahi	62

Liliu ‘o Fale Alea..... 62
Tokanga ki he kupu makatu’unga ai faitu’utu’uni Sea ki he Kōmiti Kakato 62
Tali Sea Le’ole’o ki he fehu’ia Pule’anga ‘ene faitu’utu’uni 63
Kelesi 64
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea..... 65

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 19 ‘o Mā’asi, 2019

Taimi 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. (Lord Tu’ilakepa)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kalake hua mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ko e lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni)

<005>

Taimi : 1005-1010

‘Eiki Sea Le’ole’o : Taliuí. Fai ‘etau taliuí, Kalake.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé, ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, kae ‘atā ke u fakahoko hono ui ‘o e Falé ni ki he pongipongi ni, ‘aho Tusite 19 ‘o Mā’asi, 2019.

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Lelei, Kalake.

Kalake Tēpile : ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Tevita Lavemaau, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea, ko e ngata’anga e taliuí. Ko Siaso ‘Ofakivaha Sovaleni ‘oku kei hoko atu pē ‘ene poaki folaú. ‘Oku poaki mai mo Sāmiu Kuita Vaipulu,

<006>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile : Toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea Le'ole'o

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō Kalake. Tapu ki he 'Otua Mafimafi 'i hotau lototonga, fakatapu atu ki he 'Ene 'Afió Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini, kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofu. Fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e fonua. Fakatapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, fakatapu ki he kau Fakafofonga e kau Nōpelé 'i Fale Aleá ni. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí, kae 'uma'ā e kau ngāue mo kimoutolu 'a e kakai 'o e fonuá 'oku mou me'a mai he ngaluope. Hou'eiki, 'oku tau fakafeta'i pē koe'uhí, 'oku lave mai 'a e māfimafi 'o e 'Otuá he 'ahó ni 'oku fakalaolao 'a natula, tō hotau vai 'aneafi, 'ahó ni kuo ulu mai e la'á pea 'oku tau ongo'i 'ene māfana he taimi kotoa pē, pea 'oku tau tui 'oku ngāue 'a e taha kotoa pē hotau fonuá ni, tatau pē ki tōkanga, ngātai pea pehē foki ki he ngāue 'a fafine. 'Ikai ke u to e fakalōlōa Hou'eiki, ko u foki mai ki he 'etau 'asenitá, hangē ko ia ko e me'a 'oku mou mea'i hifo pē hotau 'asenita. 'Asenita tatau pē 'aneafi, 'asenita tatau pē 'ahó ni.

Fakamanatu e kehekehe mafai pule Fale Alea mo e Pule'anga

Koe'uhi ko u ma'u mai 'a e tohi 'a e tohi 'Eiki Palēmia, ka 'oku 'iate au, ko e tohi ia mei he Feitu'ú na, ka 'oku ou fie lave pē Hou'eiki he me'a ko ení, hili ko iá pea tau hokohoko atu pē 'i he 'ahó ni 'a e feme'a'akí Hou'eiki ki he me'a ko eni na'a ku tokanga ki ai 'aneafi. 'I he Kupu 51(1) he Konisitūtone ko e fatongia mafai ia 'o e Kapineti, kuo pau ki he Kapineti 'a e mafai pule 'o e fonuá 'a ia 'oku pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha mo e taliui ki he Fale Aleá, 'o e ngaahi fatongia pule 'o e Pule'anga. Koe'uhī pē 'oku mou 'osi mea'i pē, 'oku 'ikai pē ke kaunoa'ia 'a e 'a e Fale Aleá ia 'i he fatongia 'o e Pule'angá, hangē ko ia 'Eiki Minisitā Polisi ko e tohi na'a ke 'omai mei he 'Ateni Senialé, 'oku 'ikai pē, pea he 'ikai pē kaunoa, ki hamou ngafa fatongia kuo tu'utu'uni. Ka koe'uhi kuo pau ke mou taliui ki he Fale Aleá ni, 'oku mafai kehe 'aupito 'aupito kehe 'a Fale Aleá ni mei he Pule'anga. 'A ia ko e mafai pule 'o e fonuá 'oku 'i he Kapineti, ko e fatongia 'o e Fale Aleá, ke sivilisi'i 'a e ngāue 'a e Pule'angá, pea 'oku taliui 'a e Pule'angá ki he Fale Alea.

Me'a fekau'aki mo e mafai e Konisitūtone

'I he Kupu 56 'o e Konisitūtone, mafai ke fa'u 'a e lao pea ke fakanofu pea ngāue ko e Fale pē 'e taha. 'Oku 'i he Tu'í 'a e Fale Aleá ke fokotu'u 'a e ngaahi lao pea 'e fakanofu fakataha 'a e Hou'eiki Nōpelé mo e kau Fakafofonga 'o e Kakaí, 'i he Fale pē 'e taha. Ko e 'uhinga 'o e me'a 'oku 'i heni ai 'a e ngaahi tēpile kotoa ko ení, ko moutolu ko e Fale pē 'e taha, pea ko e kau Hou'eiki kimoutolu 'i he mafai pule 'o e Fale Aleá, 'o hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai he Kupu 15. 'Ilonga ha me'a 'oku loto ki ai 'a e Fale Aleá pea ka lau, mo hikinima tu'o tolu honau tokolahí 'i ai, 'e toki 'ave ia ki he Tu'í, ke ne 'afio'i, pea kapau te ne finangalo ki ai, pea 'ai ki ai 'a hono huafá 'e hoko leva ia ko e Lao. 'E lau ko e hikinima 'o e ngaahi hikinima pē ko e tu'u 'o mavahevahe 'ilonga, pē ko e lau ngutu ko ē pē 'ikai.

'A ia ko e Fale Aleá 'oku ngāue ko e Fale pē 'e taha hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai, 'oku mahu'inga 'a e uoungataha. Ko e tefito'i fatongia ke fa'u ha lao ma'a e lelei fakalūkufua 'o e kakaí, 'o hangē ko ia ko e lao pē ko e liliu Konisitūtone ko eni 'oku mou me'a ki ai, 'oku 'i he Fale Aleá 'i he taimi ni. 'I he Kupu 62 leva, 'o 'etau Konisitūtone, ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fale Alea. Ko e Tu'utu'uni Kupu si'i (1) ko e Tu'utu'uni 'e he Fale Aleá ki he ngaahi lao 'oku kau ki he 'enau ngaahi fakataha. Hangē ko ia 'Eiki Palēmia, ko e me'a ko eni kuo 'omai ki he motu'á ni,

‘a e tohi, ‘oku ‘omai kiate au. Ko ‘eku kole atu te mou fiema’u ‘a e tohi ko iá ke tufa atu, 'Eiki Palēmia? ‘E Kalake ...

<008>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘ai ki he tamaiki ke tufa e tohi ko ení, tufa pē ‘i mu’a.

Fakama’ala’ala ‘ikai totonu ke kaunoa mai Pule’anga he ngāue ‘a e Fale Alea

‘E Minisitā Polisi ‘oku ou kei ma’u pē ho tohi na’e ‘omai mei he ‘Ateni Senialé ‘oku ‘ikai ke totonu ke kaunoa ‘a e Fale ni ‘i he me’a ‘a e Kapinetí. Ko e ongo mafai pule kehekehe pea he ‘ikai kaunoa ‘a e Kapinetí ‘i he fatongia ‘o e Fale Aleá. Ka ‘i he taimi tatau ‘e taliui ‘a e Kapineti ki he Fale Aleá ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he fofonga ‘o e Falé ‘i he feme’a’aki pea mo e liliu Konisitūtone fakatonutonu ko eni ‘oku ‘omai ki he Fale ni. Ko e ‘ū tohi ena ‘oku ‘omai. Pea ko u faka’amu pē ke mahino kia moutolu Hou’eiki Pule’anga he ‘ikai kaunoa e Pule’angá ki he Fale Alea hangē ko e me’a nau lave ki aí. Ko e fale’i ko ena ‘oku ‘omai ‘e Sione Sisifā ko e fale’i ia ‘o e Feitu’u na ‘Eiki Palēmia. Pea ‘oku ne ‘omai hangatonu pē ‘e ia ‘a e Kupu 33, me’a tatau pē nau lave ki ai ‘aneafi. Pea ne fakama’ala’ala mai pē ‘i he kongá kimu’a ko u toki lau hifo pē ko e toki ‘omai eni ‘Eiki Palēmia fakamolemole, ‘osi ko ia pea ne aofangatuku mai ‘i lalo, ko hono ‘uhinga leva ‘eni ‘uluaki ko e fo’i lea fakamo’oni’i ‘i he’ene hā ‘i he Tu’utu’uni Fika 33 ‘oku ‘uhinga ia ki he fakamo’oni’i pē fokotu’u atu *certify* ‘a ia ko ē na’a ke me’a’aki Minisitā Leipa ‘aneafi ‘e he Palēmiá ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku fakavavevave.

Mou ki’i me’a hifo pē kotoa ki he tohi ‘a e tokotaha ko ení ko e fale’i e Palēmiá pea ‘oku a’u mai ki he motu’a ni ‘oku ne hanga fakahā mai ‘ene fale’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘e ‘Eiki Palēmia ki he me’a ko eni ka mou me’a hifo ki ai nau pehē te mou foki mai he pongipongi ni ‘e ‘i ai mahalo ha to e fofonga ‘e taha. Ka ko e fale’i ko eni ko e fale’i pē ‘amoutolu hangē ko e, ‘oku kehekehe pē mafai pule ia ‘o e Pule’angá mo e mafai pule ‘oku te’eki pē ke mou fakapapau’i mai ‘eku fehu’i ko e hā e ‘uhinga ‘oku fiema’u ai e fakavavevave ‘aki pē ‘uhinga ‘Eiki Palēmia ko e lao ko eni ‘oku ‘ikai ke u, ongo’i ko e hā koā e tu’unga ‘oku ‘i ai? Na’e ‘omai kimu’a pea ‘omai e tohi tangí pea tau holomui. Pea na’a mou me’a ange pea tau fai e fakalelei ‘Eiki Minisitā Leipa pea mo e Palēmia pea mo kole mai ki he Sea pea mo e motu’a ni ki ha, ko e hā e founga ‘e faí pea ko e me’a na’e fale’i atu he Sea ke fekau ‘a e Minisitā Laó ke holomui e lao ko eni. Pea na’e holomui kotoa e lao kotoa ko eni.

Ha’u ‘etau alea a’u ki ha to e tu’unga koe’uhī ko e tohi tangi na’e ‘osi ‘omai ki he Fale ni pea ‘osi fakamahino’i mai pē ke fiema’u he tohi tangí pea na’a mou laumālie lelei ke holomui ke fai ha *consultation* ‘a e Hou’eiki ‘a e Falé pea mou ‘omai leva ‘a e faka’uhinga ‘oku ‘ikai kaunoa e Falé ‘i he *consultation* ‘a e Pule’anga. Pea na’e fai pē he Pule’angá ‘a honau lelei tahá, foki mai e Pule’anga mai mo ‘enau fakapeseti pea nau ‘osi lave atu ‘aneafi he fakapeseti na’e faí. Meimei ko e toko tolu pē ‘oku ‘osi mahino ko e fo’i toko tolu pau ia ‘oku ‘i ai honau ngaahi peesi, Sione Tafuna mo faka’osi Kamí mo e tokotaha ko Sione Fifita mo Tēvita Tupou ko e toko fā fakamolemole. Pea ko e toenga leva ‘o e ngaahi hingoa ko e ‘ata pē. ‘Oku ‘ikai ke tau, ‘ikai ke mea’i he Hou’eiki e Fale ni ko e hā ‘a e hingoa e kakai ko ia mo ‘enau ngaahi lau (*hūfanga he*

fakatapu) mo ‘enau *view* pē ko ‘enau *opinion* ‘oku, ha’anau fakamatala fakaikiiki ‘oku fekau’aki mo ‘enau poupu ‘e ‘Eiki Palēmia. Ka ‘i he pongipongi ni ‘oku te’eki ai pē ke hā mai ‘a e me’a ko ē na’a ku kole atu pea ko u faka’amu pē Hou’eiki ke mou laumālie lelei te u hanga ‘o fakafaikehekehe’i he pongipongi ni ‘a e mafai pule ‘o e Fale Aleá pea mo e mafai pule ‘o e Kapinetí ‘o fakatatau mo e Konisitūtoné mo e ‘ū me’a ko eni ko u lave ki aí. Ka ke me’a mai ‘Eiki Palēmia ka u toki hoko atu.

Fokotu’u ke lau ngaahi fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eiki. Ko u kole atu pē Sea ke tau foki mai pē mu’a ki he, ki he kaveinga ko ia ‘o e, na’e fai ai ‘etau feme’a’aki ‘aneafi. ‘A ia ‘oku hā ia ‘i he Tu’utu’uni Fika 33 ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha mo e ngaahi fatongia ‘o e Fale Aleá. Sea ko e kātoa e ngaahi me’a ko ena kuo ke lave ki ai ...

<009>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘osi fa’o kātoa pē ‘i he Tohi Tu’utu’uni ko ē, ko e Tohi Tu’utu’uni ē ‘a e Fale Alea. Pea ko u kole atu ke tau foki mai mu’a ki he tohi ko eni mei he fale’i fakalao ‘a e Kapinetí ‘a ia ko e *Solicitor General*. Na’a mau kumi fale’i ki ai ‘aneafi pea ko ‘ene fale’i eni ‘oku ‘osi tufa atu. Ko u fokotu’u atu ki he Feitu’u na ko ‘etau ‘i heni he pongipongi ní ke tau talanoa ki hono faka’uhinga’i ‘o e Kupu 33 ‘o e Tu’utu’uni Fika 33 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni Faka-Fale Alea, fakataha mo e ngaahi fatongia ‘o e Fale Alea ‘o Tongá. Ko u kole atu pē Sea mahino pē ngaahi me’a ko ena ‘oku ke lave ki aí. ‘Ikai ke u to e fie lave au ki ai. Ko u faka’amu pē au ke u fokotu’u atu ki he Feitu’u na ke tau foki mai ki hono faka’uhinga’i. Kehe faka’uhinga’i ‘a e Feitu’u na, kehe faka’uhinga’i ‘a e motu’a ni mo e Hou’eiki Kapinetí ‘o fakatatau ki he fale’i ko ia ‘a e *Solicitor General*. Ko u fokotu’u atu ke lau e me’a ko ení.

Taukave Sea Le’ole’o ‘osi fale’i lelei ia he’ene kau fale’i fakalao mataotao

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Palēmia ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na pea mou laumālie lelei pē Hou’eiki. Ko u ‘osi fakama’ala’ala atu hoku ngafa fatongiá. Pea mahino ki he kakai e fonuá hangē ko e ‘ū me’a na’e fai ki ai e feme’a’aki kimu’a. Pea mou foki e Pule’angá ‘o fai homou ngafa fatongiá. Ko e fale’i ko ē ko e fale’i pē ia e Feitu’u na mo e Kapinetí ‘o hangē ko ia ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí. Taha e me’a ke u fakamanatu atú. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ko e kau *MA*, ‘oku ‘i ai mo e kau *LLB*, kau toketā, fale’i lao ‘i he Falé ni. Kuo nau ‘osi a’u ki Nu’usila ‘o fakamahino mai mei ai ha Minisitā ‘i he Lao ko ē ‘a Nu’usilá, te ne lava ‘o fakapapau’i mai pē fakamo’oni’i mai, ko e hā e ‘uhinga ‘o e me’a fakavavevavé. Pea kuo ‘osi, ko u maau au mo e kau fale’i ko iá ‘e ‘Eiki Palēmia. Pea ko u tui ‘Eiki Palēmia, te u ngāue’aki leva ‘a ‘eku Tu’utu’uni ‘e ‘Eiki Palēmia. ‘Io, me’a mai Minisitā Leipá.

Tokanga ki he ngaahi me’a fakavavevave peesi 26 Tohi Tu’utu’uni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki mu’a ka u ki’i fakahoha’a atu. Sea tapu mo e Feitu’u na. Ko e, ‘oku ou fie lau atu ‘a e kongia ko ‘eni ‘o e Vahe 2, ‘a ia ‘oku ‘i he peesi 26 ‘o fekau’aki

mo e ngaahi me'a fakavavevave. Pea ko u kole atu he ki'i miniti 'e 10 ke fai atu e ki'i malanga ko ení. Ko e Kupu 33, te u lau atu pē. Ki he taumu'a 'o e kongá ko ení.

'Eiki Sea Le'ole'o: Peesi fiha 'Eiki Minisitā fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Peesi 26 kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Peesi fiha?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 26.

'Eiki Sea Le'ole'o: 26, 'io, 'i he'etau Tohi Tu'utu'uní.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea kongá, 'a e Kupu 33 Vahe 2 ē. *Ok* te u lau atu kātaki fakamolemole. "**Ki he taumu'a 'o e kongá ko 'ení. Kuo pau ki he Falé ke ne lau 'a e ngaahi me'a ko 'ení ko e ngāue fakavavevave**". Te'eki ke u 'alu hifo ki he *a*. 'Oku hanga 'e he kongá ko ení 'o poupoua ho'o me'a he pongipongi ni ko e Falé pē ení 'e taha. 'Oku 'ikai ke ne fakangofua mai 'eni ki he motu'a ni ko e Minisitā pē ko e tēpile 'o e Pule'angá, pē ko e tēpile kau Nōpelé pē ko e kau Fakafofongá, pē ko e Feitu'u na ke tau 'asi fā ai. 'Oku tu'utu'uni mai 'e he me'a ko ení, **Kuo pau ki he Falé**. 'Oku 'ikai ke ne to e faka'atā 'e ia e fakataautahá 'i he tu'unga ko ení. Ki he ngaahi me'a ko ení ko e fakavavevave. 'I ai leva e fo'i kongá 'e 2 ko e (*a*) mo e (*b*). Ko e (*a*), ko e ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo'oni'i mai 'e he Palēmia, 'i he tohi ki he 'Eiki Seá 'o fakahā ai 'a e me'a fakavavevave. (*b*), 'oku ne talamai ai ha taha pē, ha to e me'a kehe kuo fokotu'u 'e ha Mēmipa ke tali 'e he Falé ko e me'a fakavavevave. Te u 'alu hifo ki he ki he Kupu 34 ka ko e Fika 2.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a hifo pē ka tau nounou.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ai ke kātaki 'osi 'eku ki'i malangá 'oku 'i ai 'eku ki'i me'a,

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a hifo ki he Kupu *a*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo'oni'i mai. Te'eki pē ke fakamo'oni'i mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, ka u ki'i hoko atu ai, kau hoko atu ai Sea kātaki. Ko e fo'i lea fakapālangi e fakamo'oni'i ko e fo'i lea ko e *certification*. Ko e *certification* 'oku 'i ai e ngaahi me'a lalahi kuo pau ke te 'ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ke me'a ki he me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 13 'aneafi. Ka fepaki 'a e ongo leá, 'e mālohi e lea faka-Tongá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea, 'io sai pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: Koe'uhi 'oku fu'u lahi e ngāue'aki 'e he Feitu'u na 'a e lea fakapālangí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai, sai pē Sea ka u,

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i 'oleva pē 'oua te ke fu'u hoha'á,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, sai pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: ... ka u 'oatu pē. Me'a ki he tohi ko eni 'oku 'omai 'e he fale'i ko ē 'a e...

<001>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea Le'ole'o: ... Palēmiá 'oku 'asi ai ko e *certify* pē ko e *prove*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Kuo 'osi ma'u 'e au 'a e fale'í kotoa mei he'eku kau fale'í.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai. Ko u ma'u au ho'o faka'uhingá Sea ka u hoko atu au. Mahino 'aupito pē pea 'oku 'uhinga lelei pē ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a ange ki laló.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u hoko atu kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a ki lalo. Ko hono 'uhinga ia ko ē 'oku 'ai ko ē ke ma'uma'uluta hotau Falé. Me'a pē ki lalo. 'Oku hangē ko ē ha'ata 'i kalapu Nuku'alofa 'ataua ke ta fetakai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai pē me'a hake ki 'olunga pea ke me'a fakalelei mai pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Te u ngofua ke u ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai e Feitu'ú na ia he te u 'oatu pē au ho'o miniti 'e 10.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō, mālō Sea. Sea ko e, 'oku ou mahino'i ho'o faka'uhingá ka ko u lau atu 'a e faka-Tongá. Ko e ngaahi lao fakaangaanga kuo fakamo'oni'i. Te u 'oatu e ngaahi

‘elemēniti ko eni hono fakamo’oni’i ‘o ha tohi mo ha’ate fa’u ha’ate tohi. ‘Uluaki, me’a te te fakamo’oni’i pē te te ngaue’aki e fo’i lea ko e *certification* ka ko e fo’i lea faka-Tonga ko e fakamo’oni’i. Te te fakamo’oni ko ho’o fakamo’oni ‘oku totonú. Ua, te ke ‘omai he *letterhead* ‘o e Kapinetí pē ko e tokotaha faka’ofisiale ‘oku ne ‘omai. Tolu, fa’a fiema’u mai ke tau ‘ai ki ai pea mo e *date* pē ko e ‘aho. Ko e ngaahi ‘ēlia ia ‘oku fakamo’oni’i. Sai ko ‘ene hifo ko ē mo hono fakamo’oni’i ‘o ha me’a kuo ‘omai ke te hifo kita ki he kakano ‘o e laó Sea. ‘E ‘oku pehē ai he Feitu’ú na ia ‘oku ke hanga ‘e koe ia ‘o faka’uhinga’i ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku me’a atu he Feitu’ú na ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku me’a ‘io ‘oku me’a mai he ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hanga he Feitu’ú na ‘o faka’uhinga’i.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia, ‘oku me’a mai e Feitu’ú na kātaki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io mālō.

Taukave ko e Fale ‘oku faitu’utu’uni ki he me’a fakavavevave

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘A ia ko u ‘oatu ‘a e ki’i fo’i ‘a e laumālie ko ē fo’i lao ko ení pē ko e fo’i fokotu’utu’u ko eni ‘oku tau ma’u. ‘Oku ‘uhinga pē ia ka ‘i ai ha me’a ‘oku fakavavevave ka ‘oku ua hono founḡá. Ko e ‘uluaki ko e tohi ‘a e ‘Eiki Palēmiá. ‘Oku ‘ikai to e fakangofua ha taha ia ‘i he Fale ko ení ke to e tohi atu ki he Feitu’ú na ‘i he me’a fakavavevavé. Ko e founḡa hono uá ko ‘etau hanga ‘o ‘ohake ia ki he Falé ka ko e ‘osi ange ‘ahó ko e Falé ‘oku faitu’utu’uni. ‘Oku ‘ikai ke faitu’utu’uni ha sino ‘o ha tēpile pē ko ha sino ‘o ha tokotaha pē ko ha fo’i va’a ‘o e Falé ko e fo’i fakakātoa ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e kongā ko ení. Te u lau atu ‘a e Kupu 34 fika uá ‘oku pehē ni, “**I he taimi kuo tali ai ‘e he Falé ‘a e ngāue fakavavevavé kuo pau ke tōloi ‘a e taimi ngāue ‘a e Falé ki he Tu’utu’uni 23.**” ‘A ia ‘oku ne to e hanga pē ‘o fakatonutonu mai ko e me’a fakavavevavé ko e me’a ia ‘a e Falé pea ‘oku ‘asi e fo’i lea ko e “**kuo pau**” ‘oku ‘ikai ke to e tukuange mai ia ke, pē te tau faka’uhinga’i pē fakahoko pē ‘e ‘ai e me’a ko ē pē tuku. Pehē mai kuo pau ki he Falé ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io mo’oni e Feitu’ú na ia. Foki ki he Kupu 33 fo’i lea ko e **fakamo’oni’i** ko e fo’i lea ia ‘oku ou nofo aí.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io. Ko e ‘osi pē eni ko u foki.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘I he 131 **fakamo’oni’i** tō ho’o fakamamafá **kuo pau**.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tu’o ua eni kuo pau, ‘io ‘i he ngaahi kupú kotoa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Foki angé Feitu’ú na ke ke faka’uhinga’i mai fakamo’oni’i. He pongipongi ni ‘oku ‘ikai ke mou me’a mai ‘o fakamo’oni’i mai. Ko e fakamo’oni tohi pē ho hingoa. Fakamo’oni’i ko ho’o fakapapau’i ia ko e hā e ‘uhinga e me’a ‘oku ke tohi ai ho hingoa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea ka u ki’i hoko atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kapau he ‘ikai ke ke, ka ke fakamo’oni ka ‘oku ‘ikai ke ke fakamo’oni’i ko e hā e ‘uhinga e me’a ‘oku fakamo’oni ki aí ...

Mo’ale Finau: Ki’i tokoni ‘Eiki Sea ki he Minisitā. Tapu pea mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea tapu ki he Hou’eiki. ‘Eiki Sea ko u fanongo ki he me’a ko eni ‘oku hoko he ‘aho ní ko e fo’i fakaponá pē ena ‘oku ke me’a ‘aki ‘Eiki Sea ka māhino ia ki he Feitu’ú na pea ke tui ki ai ‘oku ou tui au ia ‘e malava pē ia ke kehe ho faitu’utu’uni. Pea ko u falala ‘Eiki Sea na’a ke, ‘oku ou mālie’ia ange pē Sea ho’o fa’a me’a ki homo fononga ki ‘Aositelēlia pea ko u kei nofo ai ‘Eiki Sea. Tuku pē ke u ki’i hanga ‘o ‘oatu ki he Feitu’u na. Koe’uhī ‘Eiki Sea he ko u tui, ‘aho ko ē na’a mou hū ai me’a ai kitu’a ‘Eiki Sea na’a ku ongo’i ‘e au ia na’e ‘i ai ‘a e laumālie makehe na’a ku ongo’i ‘i he ‘uhinga pē ko eni ‘Eiki Sea pea u toki foki ki he me’a ko eni. Ko e Feitu’u na na’a ke me’a atu ki tu’a ‘i he ‘uhinga lelei pē ia ko e faitu’utu’uni ho’o konisēnisi. ‘Osi ko iá pea muimui kotoa atu e fanga tokouá ‘i ho tu’á ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke u tui au ‘Eiki Sea na’e ‘i ai ha laumālie pehē Feitu’u na. ‘I he pongipongi ni kuo ke me’a hake ki he Sea ‘o ‘Eiki Sea. Ko e taha e me’a ko u fie lave ki ai ‘Eiki Sea ki he me’a ‘oku ke fa’a me’a ‘aki ‘i ho’omo fononga ki ‘Aositelēliá ko e taimi ko ē ‘oku ke me’a ai ho Sea mei hē kehe ia. Ko e taimi ko ē ‘oku ke me’a ai mei hena ‘Eiki Sea ‘oku kehe ia. Sea ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Mo’ale Finau: Sea! Ko u falala ki ai he pongipongi ni. Kae tuku ke u ‘oatu ‘a e ki’i me’a ko eni. Pea ‘osi pea tekaki atu ke fai ho’o tu’utu’uni.

‘Eiki Sea Le’ole’o:Sai pē ia Fakafofonga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku kei hoko atu pē ‘eku malanga ‘ai mu’a e poini kae fakafoki mai ‘eku malanga

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Osi pē pea u foki atu ki he Feitu’u na. ‘E Fakafofonga Fika 12! ‘Oku mo’oni ‘aupito ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipa. Mou fakamolemole pē Hou’eiki. Koe’uhī Ko e me’a ko ē na’e hoko ‘i he ‘aho, na’a mou ‘osi mea’i pē. Na’a ku loto mamahi lahi ‘Eiki Minisitā Leipa, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Palēmia. Ko ‘etau fēalea’aki mo e Sea, ko e feinga ke faaitaha ke taha ‘a e Fale. Pea tau fai leva ‘a e fo’i ngāue holomui kimui pea foki ‘o fai ‘a e *consultation*. Ka koe’uhī ‘oku ‘ikai ke mou fiema’u. Tonu pē kimoutolu ia. Ko hoku fatongia totonu pē ‘a’aku ia ‘ē Hou’eiki, ‘a e me’a ko eni ‘oku ou ‘eke atu. ‘Ikai ha’aku taaufehi’a. ‘Ikai ha’aku loto kovi.

‘Ikai. Ko e fatongia totonu pē eni ia ‘o e Sea, ke ne fakahoko atu. Na’a ku faka’amu au ‘i he pongipongi ni, Fakafofonga Fika 12 ‘e foki mai ‘a e Pule’anga mo ha to e tohi ‘e taha, ha fofonga ha tohi ‘e taha.

Mo’ale Finau: Sea, fakamolemole.

’Eiki Sea Le’ole’o: Na’e ‘ikai ke ‘asi mai ha fofonga tohi ia.

Mo’ale Finau: Te u miniti pē ‘e taha ‘Eiki Sea. Ko u foki ki he fakamo’oni ..he ko u tui pē te ke mahino’i. Ko e fakamo’oni’i ‘Eiki Sea, ‘oku lahi hono ngaahi ‘uhinga. ‘Oku mea’i pē ‘e he Feitu’u na. Ko e ngaahi lea ko eni kuo ‘osi ‘oatu ‘a e *certify*, ko e *prove* mo e hā fua. ‘Oku nau tuhu kotoa pē nautolu ki he fo’i lea Tonga ‘oku tau hongē lea pē foki ‘Eiki Sea. Ko ‘eku faka’uhinga ‘oku pehe ni ‘Eiki Sea. Ko hono fakamo’oni’i. Ko e Lao ko ē na’e fakahū mai, ‘oku fakavavevave. Ko e taha ia. Faka’uhinga ‘e he Feitu’u na ia. Ke ‘oatu ‘a e ‘u ‘uhinga, ke fai’aki hono fakamo’oni’i. Ko e fo’i ‘uhinga ‘uluaki na’a ku fokotu’u atu ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou tui ‘e ue’i koe ke ke ongo’i,’oku ‘uhinga ai ko *e certify* ia. ‘A e fakamo’oni’i ko ē. Ko e Lao ‘e ono ‘oku fakavavevave. Ko ‘ene ‘osi ia ko ē ‘a e *certification*.

Ko e *certify* ko ē ko e fakamo’oni’i ko ē ke ‘oatu ‘a e ‘uhinga Sea. Lea kehe ia! ‘Alu ia ki he *prove* mo e *verify*. Ko ia pē Sea, ka ko u ‘oatu pē ‘a e ki’i me’a ko eni. Ko e tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea, ka u hoko atu mu’a. Fakamālō ‘aupito ...

’Eiki Sea Le’ole’o: Ko ena ‘osi pē kuo ke hoko atu ‘Eiki Minisitā Ako, Minisitā Leipa. Ko moutolu pē ‘oku mou feme’a’aki koe’uhī ke mou...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ai pē ke ‘osi atu ‘a e ki’i malanga,

’Eiki Sea Mālōlō: ‘Io! me’a mai e Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e kupu koi a ‘oku ke me’a mai ki ai. ‘A ia ko e (a) Ko e ‘uhinga foki ia ki he tohi ‘a e Palēmia ki he Feitu’u na, ko e Sea. Pea ‘oku ne ‘ai hanga pē ‘e ia ‘o ‘ai hangatonu mai. “Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo’oni’i mei he Palēmia ko e tohi ki he ‘Eiki Sea”. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i tōkehekehe ai ‘i he Feitu’u na mo e anga ‘o e fakamalanga. Ka ko e me’a ia ‘atautolu fakataautaha. Ka ko u kole atu ke tau fakafaikehekehe’i ‘a e tohi ‘a e Palēmia ki he Feitu’u na ko e Sea, mo e Tu’utu’uni ‘a e kupu ko eni. “**Ko e taumu’a ‘o e kongako eni kuo pau ki he Fale**”. ‘Oku ‘ikai ko ha to e *issue* ia tapu ange pē mo e Feitu’u na mo e Palēmia, ho’omo me’a fakataautaha ‘akimoua. ‘Oku tuhu hangatonu mai ‘a e kupu ko eni. Ko e Fale ‘e fai tu’utu’uni. “**Kuo pau**” ‘Oku ‘ikai ke to e fakaveiveiua,pē faka’uli’ulilatai ‘a e ‘isiū ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā! Ki’i me’a hifo ki lalo fakamolemole. ‘Oua te ke me’a ke ne tātaki kitautolu ke tau mama’o mei he me’a ko ē ‘oku ou kole atu. ‘E toki hoko ‘a e ‘ū kupu ko ena ‘i hano fakamo’oni’i mai, ko e ongo tohi ena ‘oku ou pukepuke. Ko e tohi ‘inivesimeni na’e fakamo’oni mai ‘a e ‘Eiki Palēmia. Tonu ‘aupito! Pea to e fakamo’oni’i mai, *certify* mai. ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e 30 miliona. Ko e tonu pasika ē ‘a e tohi. Tohi ko ē ‘oku ‘ikai fakamo’oni ai ‘a e Palēmia. ‘Oku ‘ikai fakamo’oni’i mai ko e hā ‘a e me’a ‘oku fakavavevave ai? Koe’uhi,

he te mou anga ‘aki Hou’eiki! Te mou ngāue fakavalevale‘aki ‘a e ngāfa fatongia ‘o e Palēmia. ‘Ai hake pē me’a te mou fakamo’oni pea toki nofo maua mo e Sea, ‘o ma fou he hala ‘oku totonu ke fakatonutonu ‘a e Fale ‘Eiki ke tonu ‘aupito. He ‘ikai, kuo pau ke fai ha ngāue ‘a e Fale, he ‘oku ‘ikai fakamo’oni’i mai ‘e he ‘Eiki Palēmia. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko? Ko e hā ‘a e me’a ‘oku fai ai ‘a e fakavavevave? Hou’eiki, ko u tui au ‘oku fakalōlōa ‘a e me’a ‘oku ou lave ki ai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ko eni ‘e ‘osi ‘eku ki’i miniti kātaki.

Pea ko ia ai Sea, ‘oku ou kole atu ke tau me’a fakalelei. Ko e Lao Fakaangaanga ‘i ha tohi ‘a e Palēmia ki he Feitu’u na . ‘Oku ke hanga ‘e koe ‘o faka’uhinga’i ia ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku hanga ‘e he Feitu’u na ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku hanga ‘e he Feitu’u na, te u ako’i pē Feitu’u na ke ke poto ‘i he me’a faka’ei’eiki ...

<004>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...ki he Fale, ko e Fale ‘Eiki eni na’a ku ‘osi lau atu ‘a e kupu ‘o e Konisitūtone, ko hono ‘uhinga ‘o e me’a ‘oku fakanofō ai kimoutolu ‘i heni ko e kau Hou’eiki kimoutolu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia, mālō Sea, kātaki fakamolemole, ‘a ia Sea ‘oku ou ‘ai atu pē ‘e au ke ki’i tō kehekehe mu’a ‘etau ma’u, ko e tohi ko ē ‘a e Palēmia ki he Feitu’u na, ke fakavavevavé ko e *issue* kehe ia. Pea te u faka’osi’aki pē ia. Ko e *issue* ko ‘eni ko e taumu’a ‘o e kongā ko ‘eni, **kuo pau ki he Falé,** ‘oku ne ‘omai leva ai ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...ko e Falé ‘e fai tu’utu’uní.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...he ‘ikai ke u hanga ‘o fakamālohi’i ‘a e Feitu’u na he ‘oku ‘ikai ke totonu pea ‘oku anga fakatu’a ia ke ke foki koe ‘o nofo ‘i he me’a ko ē ‘oku ou fiema’u ke ke fakahoko. He ‘ikai ke tau hoko ki he kupu hoko he ‘oku ‘uhingá he ‘oku te’eki ai ke mou fakamo’oni’i mai. Pea kuo pau leva ki he Fale ke tau ngāue ki he me’a ko ia. Ko e tohi ko ē ‘inivesimeni ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia Sea ko e poini ia ‘oku ou ‘uhinga atu ko ē ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...ko e tohi ko ē ‘inivesimeni kapau te ke me’a ki ai na’e fakamo’oni’i ‘ikai ke to e ‘i ai ha to e ...foki leva ‘a e Fale kuo pau ke mou ngāue, tuku ‘a e ngāue kotoa, ko e taimi ni ‘oku te’eki ai ke mou fakamo’oni’i mai ko e hā ‘a e ‘uhinga pea ‘oku fakatou fakavavevave ai ‘a e fo’i me’a ‘e 6 ko ‘eni. ‘Oku ke mea’i, ki’i me’a hifo ki lalo. Foki ‘a e lao, ‘omi ‘a e ‘ū tohi tangi, mou me’a mai ‘o kole ‘e he Feitu’u na ki he Sea tu’uma’u ‘a e fo’i lao ‘uluakí, mau fale’i atu pea mo e Kalaké ko e *package* ‘a e ‘uluaki, ua mo e tolu, pau pē ke na holomui, pea tui ‘a e ‘Eiki Palēmia ki ai, pea holomui ‘a e Feitu’u na, holomui leva, kae kole ki he Minisitā Lao ke holomui, mou me’a ki he ‘alunga ‘a e me’a ko eni, ‘oku mou mea’i ko e Konisitūtone ko e lao ia

tautau ki ai kotoa kotoa ‘a e ngaahi lao ‘o e fonua ni. Pea ke fakamolemole pē ki he Feitu’u na na’a pehē ‘oku hiki hoku le’ó, kā koe’uhí ‘oku ou fiema’u pē ke mahino atu ke ke fakamo’oni’i mai pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku me’a. ‘E Fakafofonga fika 13.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, ka u ki’i faka’osi atu ‘eku fakamatala kātaki.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

Fakatonutonu ‘oku tipeiti e Sea pea ‘oku monuka e Tohi Tu’utu’uni

Veivosa Taka: Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea ki he Feitu’u na, ko e me’a eni ‘oku ke fa’a me’a’aki ‘a e tipeiti mei he lakanga ko e Sea. Pea ‘oku ou fakatonutonu atu Sea ‘i he ‘aho ni, ‘oku tipeiti ‘a e Feitu’u na pea ‘oku monuka ai ‘a e ngaahi lao ‘o e Fale. Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ou fakamālō atu ki’i me’a hifo pē. ‘Oku ou fakamālō atu ki he Feitu’u na kamata ke ke ako ‘a e fatongia, ako ‘aupito pē ‘a e fatongia ia, tā ko ē ‘oku ke fakatokanga’i pē ‘a e me’a ‘oku ou fa’a fakatonutonu atu ai, ko ‘eku fakama’ala’ala ki he Minisitā koe’uhí ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e alea pea mo e Sea ‘o a’u mai ki he mōmeniti ko eni. ‘Oku tapu ‘aupito ia ke u tipeiti au ke u ‘oatu ‘a e ‘uhinga ‘o e fo’i lao, ‘ikai, ko e talanoa atu pē au ia kā ‘oku ou fakamālō atu ki he Feitu’u na ho’o tokoni, me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa faka’osi mai miniti ‘e taha kae hoko mai ‘a e Minisitā Ako.

Fokotu’u ke pālōti ko e Fale ‘oku faitu’utu’uni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou hanga leva ‘o foki mai pē ‘eku fakamā’opo’opo atu mo ‘eku fokotu’u atu ‘a e faikehekehe ‘a e faitu’utu’uni ‘a e Falé ki he me’a ko e fakavavevave pea mo e tohi ko eni ko ē ‘oku ‘oatu mei he Palēmia, pea te u faka’osi’aki leva ‘a e fakamo’oni. Sea ko e fakamo’oni ‘oku ‘uhinga ia ke te fakamo’oni’i mai pē ko e fo’i lea fakapālangi ko hono *certify* mai ‘o e fo’i tohi, pea ko koe ‘oku fakamo’oni, pē ko ho’o *letterhead* ‘oku ‘omai ai, pē ko e ‘aho ‘oku maau ‘ū me’a ko ia. ‘Oku ‘ikai ke kau ‘a e *certification* ‘i hono fakamo’oni’i pē ko e ‘oatu ha makatu’unga ‘oku fai ai ‘a e fakavavevave, ‘oku kehekehe ongo *issue* ko ia ‘e ua, kā ‘oku ou fokotu’u atu ke tau pālōti he ‘oku talamai ‘e he me’a ko eni ko e Falé kuo pau ke ne fai ‘a e tu’utu’uni ko eni ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau taki taha *interpretation* fakataautaha.

Pea ‘oku ou fokotu’u atu ke tau pālōti pē ko fē me’a te tau fai, ‘e ‘ai eni ko e fakavavevave pē ‘ikai he ko e Falé ‘e faitu’utu’uni ‘oku ‘ikai ko au, ‘oku ‘ikai ko e Palēmia pea ‘oku ‘ikai ko e Feitu’u na.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Minisitā ē, mālō ‘a e Feitu’u na. Hoko mai ‘a e Minisitā Ako, pea hoko mai ‘a e ‘Eiki Nōpele ko eni mei ‘Eua, ko ‘etau hokohokó pē ia.

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, tapu ki he Hou’eiki Nōpele ‘o e fonua,

tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua, mālō 'ene fakakoloa 'oku fai ma'a Tonga, kei 'Afio pē 'a Tupou 'i he Taloni 'o e fonua, pea 'oku kei Tonga pē 'a Tonga, kei vilingia pē fuka 'i Pangai.

Fakama'ala'ala ki hono fakamo'oni'i 'o ha 'uluaki tohi

'E Sea mo Hou'eiki mahalo ko e motu'a ni 'oku maheni ange mo e fo'i lea ko eni ko e *certify* pē fakamo'oni'i. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi polokalama ako 'a e ngaahi ako ko ē 'a e Pule'anga. Pea kā 'i ai ha taha te ne lava'i 'a e ako ko ia, pea 'oku 'oange leva 'a 'ene tohi fakamo'oni ako, 'i he fo'i lea fakapilitānia ia ko e *original*, 'a ia ko e 'uluaki tohi ia, kapau leva 'e fiema'u 'e he tokotaha ko eni ke 'alu 'o ...

<005>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Ako: .. 'o kumi ngāue. 'E fiema'u 'e he ngāue'anga ke 'oange 'ene tohi fakamo'oni akó.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Minisitā, fakamolemole. Foki mai angé ki he 'etau poiní, 'oua te ke me'a mai 'o faiako he Fale Aleá, he 'oku ke mea'i 'oku lahi ho'omou tukuaki'i e motu'a ni, 'o pehē na'e 'ikai ke a'u ki he .. 'Oku ke mea'i e ako ko eni 'a Liahona, na'a ku ako aí, ko e fu'u ako lea fakapālangi ia. Ko e Minisitā Laó pē na'e ako 'i Toloa, ko e faka'ofa atu e lea fakapālangi ia ai. Pea kuo u lave'i lelei pē 'e au e 'ū lea fakapālangi, kake fakamolemole foki mai angé, 'oua te ke faiako. Fakamo'oni'i mai ko e *certify* ko e ki'i fo'i lea faingofua.

'Eiki Minisitā Ako: Ko ia eni, Sea, te u hoko atu ki aí. 'Oku ou kole fakamolemole atu, Sea, 'oku ou faka'apa'apa lahi e motu'a ni ki he Feitu'u na pea mo e ako na'a ke fakahoko 'i he Ako Ma'olunga ko Liahoná. Pea ko e 'uluaki tohi ia *original*, kapau leva 'e fiema'u 'e ha taha ke 'alu 'o tohi ngāue, 'e 'ikai ke ne 'ave 'a 'ene tohi 'uluaki, he 'e mole pē 'e maumau. 'E 'alu leva ia 'o *photocopy*, hiki tatau, ko e hiki tataú e. He 'ikai fiema'u 'e he ngāue ia 'a e hiki tataú, kae 'oua leva ke ne 'alu ki he *Crown Law* ke fakamo'oni'i faka-lao. Ko e me'a ia 'oku ui ko ē ko e fakamo'oni'i. 'E 'alu mo 'ene kopi tataú, he 'ikai ke 'alu ia mo ē, te ne tuku na'a mole. Ka te ne 'alu leva mo 'ene kopi hiki tataú, 'e fiema'u 'e he ngāue'anga ia ke fakamo'oni'i, pea 'oku 'ave leva ia ki he *Crown Law* pea fakamo'oni mai e Loea, pea 'alu leva 'o 'ave. Ko e me'a e 'oku ui ko ē ko e fakamo'oni'i, 'a ē 'oku hangē ko 'eku lave ko ē ki ai 'anenaí, 'oku ou maheni ange

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai pē, 'e Minisitā Lao, 'e Minisitā Ako, fakamolemole. Tonu pasika 'aupito e fo'i me'a ko ē 'oku ke me'a. Ki'i me'a pē 'i 'olunga 'oua te ke to e me'a mai, kau, Ko e tohi ko ē 'oku 'ave ki he *Crown Law*, ke fakamo'oni'i'aki, 'io, tau pehē pē ko e 'aho fā'ele'i, 'io 'oku tonu 'aupito 'aupito fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'oku 'atu ke fakamo'oni'i. Kapau te ke tohi atu pē koe, pea ke fakamo'oni atu 'i lalo, 'o 'ikai te ke fakamo'oni'i atu, he 'ikai ke hanga 'e he *Crown Law* ia 'o fakamo'oni'i ko e *birth certificate* ia 'o pēpē ko iá, pe ko e pekia, 'o fakatatau mo e me'a 'oku ke me'a ki ai. 'Oku fakamo'oni'i, tonu 'aupito 'aupito ho'o me'a maí, tatau tofu pē mo hono 'omai ki he Tohi Tu'utu'uni. Mou fakamo'oni'i mai pē ko e hā e me'a 'oku tonu ke u faí.

Kole Palēmia ‘oua kau e Sea he tipeiti

'Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea, fakamolemole e Feitu'u na. ‘Oku ou kole atu ‘oua te ke kau he tipeiti. Kuo ke ‘osi maumau’i ‘ekoe e tu’utu’uni ‘a e Falé, mālō.

'Eiki Sea Le’ole’o: Sai, te mou me’a mai.

'Eiki Minisitā Ako: Sea, te’eki ai ke ‘osi hoku taimí.

'Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai kae toki hoko mai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua, pea toki hoko mai e Minisitā Laó. Ko moutolu pē e Pule’angá.

'Eiki Minisitā Ako: Sea, ‘oku ou faka’apa’apa lahi ki he Feitu'u na, pea mo e tu’unga langilangi’ia ‘oku ke me’a aí. ‘Oku ou ongo’i ‘oku ke tipeiti koe mo mautolu.

'Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai pē e Feitu'u na, ‘oua te ke tukuaki’i aú. Ko ‘eku fakamahino atu pē ‘e au, ‘oku ke hanga ‘e he Feitu'u na ‘o fakamo’oni’i e me’a ‘oku ou fiema’ú, ke fakamo’oni’i mai ‘e he Palēmia, ko e hā e ‘uhinga e me’a ‘oku fai ai e fakavavevavé.

'Eiki Minisitā Ako: Ko ia.

'Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai e Palēmia he pongipongi ni mo e tohi ‘oku ‘ikai pē ke ne fakamo’oni’i mai ‘e ia, ko e hā e me’a ‘oku fai ai e fakavavevavé.

Fokotu’u pāloti’i pē ‘oku fakavavevave ngaahi lao pē ‘ikai he ko e Fale ‘oku pule

'Eiki Minisitā Ako: Ko e me’a ko ē ko ē ‘oku ke me’a mai koe ki aí, ke fakamo’oni’i, ‘oku ‘uhinga ia ke ‘oatu e ‘oatu e ‘uhinga, *reasons*. Pē ko e *evidence*, ‘oku ‘ikai ke tala ia ‘e he’etau Tohi Tu’utu’uni ke talaatu ha *reasons*, pē *evidence*. Ko e me’a ‘oku tala mai ‘e he Tohi Tu’utu’uni ia, ko e **fakamo’oni’i**, pea ko eni kuo ‘osi fakamo’oni’i atu, ‘o tala atu ko e tohi fakavavevave, pea ko e kakano kātoa ‘o e ngaahi me’a ko ē ‘oku fiema’ú, ‘oku ‘i he lao ko ē, ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ko ē ‘oku ‘oatu ki aí. Ka ko ‘eku ‘uhingá, ko ‘eku kole atú, ‘oku ‘i ai e kupu ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni, ko e Falé ko ia ‘oku pulé. Pea ‘oku ou fokotu’u atu ke tau hikinima fakahā loto pē te tau alea’i ‘a e ngaahi me’a ko ení ko e fakavavevave, pē ‘ikai Mālō ‘aupito, Sea.

'Eiki Sea Le’ole’o : Mālō, me’a mai e Nōpele pea mei ‘Eua, pea toki hoko mai e Feitu'u na, Minisitā Lao. ‘Oua te ke .. ‘uhingá he na’e ‘osi fai mai pē e ‘ū fakaulo maama ke me’a taha taha mai pē.

Mafai Sea ‘oku ‘ikai fakangatangata fakatatau ki he Konisitūtone & Tohi Tu’utu’uni

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na, ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea, mahino ‘ae feme’a’aki he pongipongi ni, ko e mafai ‘oku ‘i he

Feitu'u na 'oku fokotu'u mai ia he kupu 62 'o e Konisitutoné. Kuo pau ke fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Aleá, 'a ia'oku fakamānava'i ia he tohi ko ē, Tohi Tu'utu'uni. 'I he kongā 14, 'o e Tohi Tu'utu'uni

<006>

Taimi: 1045-1050

Lord Nuku: ... 'oku ne talamai 'a e fatongia 'o e Sea 'o e Fale Aleá pea fakahoko mai 'i he hoko hake pē ki ai 'Eiki Sea ko e mafai 'o e Sea pea kapau leva ko e faka'uhinga ena ko ē kuo hoko, ko e Tohi Tu'utu'uni 'oku fakamānava'i he Kupu 62. Kongā 14 ko ē 'o e Tohi Tu'utu'uni 'a ē 'oku fakamānava'i ko ē he Konisitutoné 'a e fatongia 'o e Feitu'ú na pea 133 'oku tu'utu'uni ai. 'UHINGA ia 'eku fakahoko atú Sea 'oku 'ikai ke pe, 'oku hala 'a e pehē 'oku hala 'a e Feitu'ú na. Ko 'eku fakahoko atú 'Eiki Sea ko e ngaahi Kupu 62, 13, 14, 131-33 ngaahi mafai ko iá 'oku aofangatuku he 'ikai fakasi'isi'i 'e he Fale ni 'a e mafai 'o e Feitu'ú na. Ko 'eku fakahoko atu pē au 'Eiki Sea 'a e me'a ko ē ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu.

Lord Nuku: 'Oku 'i he Tohi Tu'utu'uni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu 'Eiki Nōpele 'Eua fakamolemole.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonu 'oku ua 'eku fakatonutonu. 'Uluaki 'e 'i ai ho'o mafai 'i ha me'a 'oku 'ikai 'asi 'i he Tohi Tu'utu'uni pea fai leva ho'o tu'utu'uni ka 'oku fokotu'u atú 'oku lolotonga hā pē 'a e Tu'utu'uni Ngāuē, anga hono *process* 'o e lao fakaangaanga 'oku 'omi ki he Feitu'ú na ke fai 'oku sītepu 'e hiva. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e kongā ia ko u fakatonutonu 'uluaki. Fakatonutonu hono ua 'Eiki Sea ko u kole atu 'oku monuka ho Falé he 'oku ke kei tīpeiti pē koe 'i Fale ni. Sea ko e fakatonutonu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e lahi ange pē ho'o fakahoha'asi au ...

Veivosa Taka: Fakatonutonu hono hokó 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Te tau fai leva ha tu'utu'uni Fakafofonga Fika 13 'oku 'ikai ke ke mea'i 'oku ou fakama'ala'ala pē 'a e tīpeiti 'o makatu'unga ke mou fakamo'oni'i mai. Kapau na'a mou fakamo'oni'i mai he pongipongi ni 'o hangē ko e tohi, ke me'a ki he tohi ko ē 'aho 18 fekau'aki pea mo hono fakamo'oni'i ko e 30 milioná 'i he 'inivesimeni pea na'e fai e ngāue ki ai. 'Oku te'eki ke hanga he 'e tohi ko ē 'o fakamo'oni'i mai e me'a ko eni ko u 'uhinga ki ai he pongipongi ni.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonu hokó 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu'i lao te u kumi heni 'o ma'u 'oku 'omai ai ke ke fai e fo'i fakafekiki ko iá 'i he Fale ni.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai Hou'eiki ...

Veivosa Taka: Ko e kupu lao fē ia 'Eiki Sea ?

‘Eiki Sea Le’ole’o: Te u faitu’utu’uni leva ‘o fakatatau ...

Veivosā Taka: Pea te u ‘oatu e konga ‘uluakí Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea mo e tu’utu’uni ‘a e motu’a ni ...

Veivosā Taka: Ke fakamāhino ki he Feitu’ú na ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga Fika 13 ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ki’i fakatonutonu ‘a 13 Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga Fika 13.

‘Eiki Minisitā Polisi: Kole atu Sea ha ki’i taimi ke u fakahoha’a ai ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai Minisitā ko e ‘Eiki Nōpele ko ‘ene ‘osi pē ena pea u ‘oatu ki he Feitu’ú na.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea.

Kupu 62 Konisitūtone & Kupu 16 Tohi Tu’utu’uni mafai ia ke faitu’utuuni e Sea

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e faka’uhinga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku faka’uhinga ‘a’aku Sea ko e me’a pē ko u hanga ‘oatu ‘Eiki Sea ko e Konisitūtoné Kupu 22 Kupu 62 ‘a ē ko ē kuo pau ke fakahoko ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e Falé. ‘A ia ko ē ia ko e tohi ia ko ē Tohi Tu’utu’uni. Pea ‘i he Kupu ko eni ko ē 15 kuo pau ki he ‘Eiki Sea ke ne pule’i ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Falé mo fatongia’aki ‘a e tu’utu’uni pule’i ‘o e fakalele ‘o e ngāué. Kupu ko ē hono 16 kuo pau ki he ‘Eiki Sea ke fakahoko ‘a e ngaahi fatongia fengaue’akí, ‘uluakí ia.

Ko e uá ‘e ‘ikai fakangatangata pē fakasi’isi’i ‘a e ngaahi mafai ‘o e ‘Eiki Sea ‘oku ma’u ‘e he ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi tu’utu’uni ko ení. Ko e me’a pē ko u hanga ‘o fakahoko atu Sea ko e ngaahi mafai ko ia ‘Eiki Sea ‘oku fengaue’aki e Konisitūtoné pea mo e fatongia ‘o e Feitu’ú na ‘oku ‘osi tohi pē ia ‘uli’uli mo hinehina ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ai e feme’a’akí ‘oku kehe ia ka ko ‘eku fokotu’u atu pē ko e mafai ko iá Sea ‘oku mo’oni pē ia he ‘oku faka-mafai pē ia he Konisitūtoné. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

Fokotu’u ke faka’ilo faka-Fale Alea Sea Le’ole’o ka hala ‘ene faitu’utu’uni

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea. Mālō ho laumālie ki he pongipongí ni pea ko u fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga kae tuku mu’a Sea ke u to’o ‘a e ki’i momēniti ko eni ke u fai atu ai ha ki’i fakahoha’a. Pea ko u fai eni he loto matū’aki faka’apa’apa lahi ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea pea tautēfito ki he Feitu’ú na ‘Eiki Sea.

Na'e fakataha 'a e mātu'a ni 'anepō 'o fuoloa ko e feinga Sea ke solova e palopalema ko ení. Pea ko e mo'oni pē ko e *Solicitor General* 'oku fakamo'oni mai 'i he tohi na'e kaunga 'i he fakataha ko ení ka na'e kau mo e 'Ateni Senialé 'i he fai e fetu'utaki ki ai ki Vava'u. Ko e faka'uhinga lea 'oku 'ohake 'i he Fale Alea 'o Tonga Sea na'e tā tu'o lahi hono toutou fulifūlihi 'anepō kau ai 'emau kumi ki he ngaahi fale'i kehe kuo 'osi tohi 'o ngaue'aki 'i he Fakamaau'angá.

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Polisi: ... ki he 'uhinga'i lea ko eni ki he lea ko e fakamo'oni'i. Ko e talatalaifale eni 'oku 'omai kiate kimautolu Sea 'oku mahino mei he tu'u 'a e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá 'o 'ikai ngata pē ka ko hono 'ātakai 'o e palakalafi 'oku tohi'i ai fo'i lea ... ke 'omai ha 'uhinga ka 'oku fiema'u ki he Palēmiá ko e ngaahi lao kātoa 'a e Pule'angá 'oku fakahū maí ko fē lao ko ē ai 'e toki pehē 'e he Palēmiá 'oku fakavavevavé pea faitohi mai ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. Sitapa mo fakamo'oni mai ko e lao pē ia 'e lau ko ē 'oku fakavavevavé he kotoa 'ū Lao 'a e Pule'angá. Pea 'oku lave'i pē he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'i he Feitu'u na 'a e fakakaukau mo e mafai ki hono aofangatuku ha faka'uhinga kapau 'e kehekehe e faka'uhingá ko e anga ko ē Sea 'o 'emau fakataha mo e feinga ke fakapapau'i 'oku nga'unu 'a e ngāue ki mu'a 'oku ou fai eni 'i he loto faka'apa'apa Sea 'oku mau tui na'e hala pē hono tataki hotau Fale 'aneafi 'o a'u mai ki he 'aho ni. Pea ko u fakahoko atu 'i he loto faka'apa'apa 'e lava Sea ke tau iku 'o felotoi e mātu'a ni ke *impeach* e Feitu'u na ka hala ho tu'utu'uni?

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku fu'u mātu'aki faingata'a eni ki he motu'a ni Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oua te ke hanga 'o fakailifia'i au ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ko ha fakailifia eni Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: He makatu'unga, ki'i me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko u fakahoko atu pē 'e au 'a e me'a kuo mau felotoi ki ai Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a hifo ki lalo 'ikai pē ke u ilifia au ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku 'ikai ko ha fakailifia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ke fakailifia'i au he 'oku ke me'a mai te mou *impeach* fakatatau mo ho'omou tokolahí.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e līpooti pē eni Sea. Ko e līpooti pē eni Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e līpooti ko ia na'e tonu pē ke ke pukepuke (*Tapu pē mo e Feitu'u na*) folo pē Feitu'u na (*hūfanga he fakatapu*) 'oua te ke me'a mai 'aki e me'a ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea faingata'a kiate au ko e feme'a'aki ko ē he pongipongi ni 'oku mau ongo'i e faitu'utu'uni 'a e Feitu'u na.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Polisi: Pea ko e lelei taha pē eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hā koā e me'a 'oku faingata'a ai 'oku 'ikai ke mou fakamo'oni'i mai. Ko e ki'i fo'i me'a pē ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko hono 'uhinga Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hā e me'a 'oku 'ikai ke mou fakamo'oni'i mai ai pea 'osi?

Tokanga Pule'anga neongo e fale'i fakalao 'oku nau fai mai ka 'e pule pē Sea ia

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea kapau 'oku 'i ai ha fale'i fakalao ki he Feitu'u na 'oku fiefia e mātu'a ni ke fanongo ki ai. Ko e fale'i fakalao ko ē 'oku 'omai kiate kimautolu ko ia eni ia 'oku 'oatu tohi ki he Feitu'u na, sai kae pule foki e Feitu'u na ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā ko u faka'amu pē ke mou laumālie lelei ko e fale'i fakalao ē 'a e Pule'angá. Ko u 'osi hanga 'o fakafaikehekehe'i 'a e Pule'angá mo e Fale Aleá. 'Oku 'i ai e kau fale'i pea 'oku ke 'osi mea'i pē he Feitu'u na 'a e kau fale'i ko ia ko e kau mataotao pē 'i he Fale Alea ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea. 'E mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea ka a'u pē ia he tu'unga ko ena 'o hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai he *impeach, impeach* e Feitu'u na ia. 'Ikai ke 'i ai ha palopalema.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito Sea. Ka ko u fakahoko atu pē Sea ko e me'a ia kuo mau a'u ki ai pea mole ke mama'o ko ha fakamana. Ko e 'uhinga Sea, Sea, 'Eiki Sea na'e paasi 'anepō ko e motu'a ni e 'uluaki lea. Ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke u fakahoha'a ai Sea he 'oku 'ikai ke u tui au 'oku totonu ke tau hangatonu pē ki he peesi faka'osí. Ko 'eku ongoongo'i eni Sea ko hotau Fale 'oku tu'u 'i lelenga pea 'oku mau fakahoko atu ke kakato 'i he loto faka'apa'apa 'a e ngāue ko ē 'oku 'amanaki ke mau fakahokó pea 'oku tuku atu pē ki he Feitu'u na Sea. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Minisitā. Minisitā Lao, Leipa, ki'i mālōlō hifo he 'oku 'i ai pē mahalo 'ete me'a kae si'i hoko atu e Minisitā Laó.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea, he 'ikai pē ke, ke tau a'u, te tau lōloa 'i he'etau fonongá he 'oku tau kauhala kehekehe, ka u 'oatu 'e au e tali ki ho'o fehu'i he ko u tui ko e me'a ia 'oku ke tali mai

koe ki ai kae fai mo tau hiki nima'i. Ko e 'ū lao ko eni Sea ko e lao ki he, 'i he liliu ki he Konisitūtoné. 'Oku hū mai ai e Komisoni Ngāue faka-Fakamaau mo fakalaó. Ko e lao ko eni te ne fili e 'Ateni Senialé, te ne fili e *DPP* te ne fili e kau fakamaaú. Ko e mahu'inga ia 'o e hū mai 'a e lao ko eni. 'I he taimi ni, 'oku 'ikai ke 'i ai, 'ikai ke 'i ai ha 'Ateni Seniale 'oku 'ikai ke 'i ai ha *DPP* pea ko e kau fakamaau eni 'e mālōlō, ko e 'uhinga 'uluaki ia 'oku fakavavevave ai he ko e liliu ko ē he Konisitūtoné 'oku ha'u ai e Komisoni ki he Ngāue faka-fakamaau mo fakalao. 'Uluaki 'uhinga ia. Ua e 'uhingá ko u tui ko e ua pē 'oku 'osi fe'unga. Na'e me'a atu e Palēmiá, lao ko eni na'e tali ia he 2004. Pea te u hanga 'o tala atu neongo na'e 'ikai ke mau tui tataua pea mo e Fakataha Tokoní, talamai mei he Fakataha Tokoní ko e tupunga 'oku fakafoki mai a'í he ko e Kapineti fo'ou eni. Mou 'uta ange Hou'eiki kapau ko e anga ē 'o e fa'u laó, ha'u pē Pule'anga tāmata'i ē kae ...

<009>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Lao: ... ha'u ē. 'Oku 'ikai ke pehē ha fa'u lao ha fonuá. Na'e totonú ke mau ōmai pē pea mau hanga 'o fakahā atu, fakahā atu 'emau talí pea tali. 'A ia ko e ongo 'uhinga ia mo mau talaatu ai, fakavavevave eni pea 'oku mau, ko e toe eni ia 'Eiki Sea. Fai ā 'e koe pālotí, ka tau angai, ka tau pāloti pea 'osi.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, me'a mai Minisitā Mo'uí.

Tui 'oku tonu ke ngāue'aki fakapālangi ke huluhulu faka'uhinga'i ha me'a 'oku ta'emahino

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e tu'u pē ki'i motu'a ni ia Sea ko e ki'i tokoni pē 'i he feme'a'akí. Pea mahino lelei pē Sea 'a e Kupu 33 kae 'uma'ā e Kupu 131 ko ia e Tohi Tu'utu'uní 'a e Fale Aleá. Sea 'oku ou tui 'oku totonu ke hanga 'e he *English translation* 'o huluhulu 'a e *version* faka-Tongá. Ko e *draft* ko ē ngaahi laó mo e ngaahi Tohi Tu'utu'uní 'oku *draft* ia he lea fakapapālangí. Pea tau toki hanga leva 'o liliu faka-Tonga. Sea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. 'Oku 'i ai e palopalema lahi hono feinga'i ko ē faka-Tongá ke ne hanga 'o huluhulu mai 'a e fakapālangí.

'I he Fale Alea 'o e uike kuo 'osí na'e 'i ai e ngaahi lao na'a tau to e foki 'o lau e faka-Pilitāniá ke to e mahino ke ne huluhulu mai 'a e faka-Tongá. Ko u tui ko e fo'i palopalema lahi ko ē hení Sea ko e fo'i lea ko ia ko e *certification* pea mo e *justification*. 'Oku 'ikai ke hanga 'e he Tohi Tu'utu'uní 'o fakahoko mai ke 'omai e tohi fakavavevavé pea 'omai mo ha makatu'unga pē ko e *justification* 'oku fakavavevave ai e laó. Ko u tui ko e fo'i palopalema 'i he me'a ko ení Sea ko e fo'i *drafting* pē ko hono fa'u ko ē me'á he faka-Pilitāniá 'oku 'asi ai e *certification*. 'Ikai ke 'asi ai e *justification* ia Sea ke *justify* mai 'e he Palēmia, ko e hā.

Na'e fehu'i 'e he Fakafofonga 'o Ha'apai 12 'aneafi ki he Feitu'u na Sea pē 'oku fiema'u 'e he Feitu'u na ke to e fai tohi mai e Palēmiá 'o *justify* pē fokotu'u mai ko e hā e makatu'unga 'oku

fakavavevave ai e lao ko ení. Pea na'e 'ikai ke tali 'e he Feitu'u na. Pea ko u tui Sea kapau na'e tali 'io mai e Feitu'u na, 'e ma'u atu pē tohi ia mo e ngaahi *justification* 'oku malanga'i atu ko eni 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea he pongipongi ni Sea kapau te tau vakai fakalelei ki heni Sea. Ko e fo'i lea ko ia ko e *justification* 'oku 'ikai ke tohi'i ke fakahā mai e makatu'ungá. Pea ko u tui Sea 'e tokoni lahi he ko u tui 'oku totonu pē ke hanga he faka-Pilitānia ko ē laó 'o huluhulu mo tataki 'etau tipeití kapau te tau a'u atu ki ha fo'i tafa'aki 'oku 'ikai ke fu'u mahino pea 'ikai ke, ka 'e to e mahino ange 'etau foki ke huluhulu kitautolu 'e he Lao fakapapālangí. He ko e *draft* kotoa e laó ia Sea mo e me'a 'oku fai faka-Pilitānia pea toki liliu ki he faka-Tonga. Fokotu'u atu. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakamālō atu. Taimí, tau ki'i toloi, tau mālōlō ka mou toki me'a mai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Aleá. (Lord Tu'ilakepa).

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a hifo Hou'eiki. Mālō ho'o to e laumālie, 'Eiki Palēmia, laumālie e Hou'eikí, pehē ki he kau Fakafofoga e Kakaí, kae 'uma'ā e kau ngāué. Kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki he kamata'anga 'etau fakataha 'eikí. 'Io, me'a mai e Minisitā Mo'ui.

Hā he Kupu 33(a) kuo 'osi lava kakato fakamo'oni'i mai 'e he Palēmia 'i ha tohi

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, tapu pē mo e Feitu'u na, Sea, kae 'uma'ā e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea 'o Tongá. Sea, ko e ki'i miniti pē e 2 'oku ou kolé, Sea, ke fakakakato ai leva e ki'i fie tokoni 'a e motu'a ni he houa pongipongi. Pea 'oku ou fakamālō atu, Sea, he 'omai ko ia e faingamālié. 'Oku ou faka'amu pē au ia, 'Eiki Sea, ke u ki'i fakamamafa pē e ki'i tokoni ko ení, he kupu 33, pea'oku ou tui pē te tau to e ma'u ange ai ha to e 'uhinga lelei ki he kupu 33, 'a eni ko ē 'oku fai ai 'etau feme'a'akí, Sea. Sea, ko e kupu 33, na'e 'osi lau atu ia he feme'a'akí, ka 'oku ou tokanga atu au ia, Sea, he kupu (a) ko ia e 33. Ngaahi ngāue fakavavevave. Pea neongo e ki'i fo'i palakalafi ko ení, Sea, 'oku ou hanga 'e au ia 'o tu'utu'u ia ki he ki'i fo'i konga e 3 e ki'i fo'i palakalafi ko iá, Sea. 'Uluakí, Sea, ko e ngaahi Lao Fakaangaanga, 'uluaki, kuo fakamo'oni'i mai 'e he Palēmia. Ua, 'i ha tohi ki he 'Eiki Seá, tolu 'o fakahā ai ko e me'a fakavavevave. Sea, kuo fakamo'oni'i mai 'e he 'Eiki Palēmia, 'osi lava kakato ia, Sea. 'I he faka-Pilitānia, *Bills certified by the Prime Minister*. 'A ia ...

<006>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Mo'ui : ... kuo 'osi fakamo'oni, kae hangē ko 'eku me'a 'anenaí, fakahoha'a 'anenaí Sea, 'oku 'ikai ke fu'u..'oku masiva lea 'a e lea Tongá ke faka'uhinga'i 'a e ngaahi lea faka-Pilitānia. Ko e fo'i lea faka-Pilitania 'e taha Sea, 'e lahi hono ngaahi 'uhinga faka-Tonga. Hangē ko e *certify*, ko e me'a ko ia 'oku tohi he Tohi Tu'utu'uní fakamo'oni'i. 'E malava ke fakamo'oni'i ko e fakamo'oni hingoa mai 'a e 'Eiki Palēmia. Ua. koo 'ene 'omai ha ngaahi fakamo'oni 'oku fakavavevave, ngaahi 'uhinga 'oku fakavavevave ai. Tolu ko 'ete fakamo'oni ha hopo, ka ko e *context* pē ko e 'uhinga tefito 'o e kupu'i lao ko ení Sea, na'a ku fakahoha'a ai 'a e mahu'inga ko ē ke hanga 'e he faka-Pilitāniá 'o huluhulu 'a e faka-Tongá, ke tau ma'u 'a e 'uhinga

totonu 'o e fakahoha'a. 'Oku 'ikai ke 'asi 'a e *justification* ia pē ko ha me'a ke ne hanga 'o 'omai ko e hā, ha makatu'unga Sea. Pea kapau ko e fiema'u ia 'a e Feitu'ú na Sea, pea 'i he Kupu fika *b* .. ko ia 'i he vahe 33 ha to e me'a kehe kuo fokotu'u 'e ha Mēmipa, pea tali 'e he Falé ko e me'a fakavavevave.

Sea, ko u tui 'oku kakato pē 'a e ngaahi mo'oni'i me'a ia fakakakato he Kupu 33(a) hono fakahoko atu. 'Ikai ke 'asi ia pea tuhu'i pau mai ai Sea ke 'oatu ha makatu'unga pē ko ha *justification*, kae toki lava ke hoko atu 'etau ngāue Sea ki he lao ko eni. Ko u tui Sea, ko u tui au ko 'eku fakahoha'a ko eni, ko u tui 'oku mahino ange 'a e Kupu 33 ko eni 'o e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá, pea 'oku ou fakamālō atu Sea, 'i he faingamālié kuo lava 'eku mīniti 'e 2.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apaí, pea hoko mai 'a e Fakafofonga Fika 16 'o Vava'u. Mālō.

Lord Tu'iha'angana : Mālō Sea, tapu mo e Feitu'ú na, pea fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea, ko e fakahoha'a pē 'a e motu'á ni ia, ko u tui mahino 'a e feme'a'aki ia mo e ngaahi faka'uhingá, 'a e Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki kuo nau 'osi fakamalanga fekau'aki mo e faka'uhingá 'o e fo'i lea ko ia ko e *certify* pē ko e *certification* pē ko e fakamo'oni fakamo'oni'i. Kaikehe ka 'oku ou fie lave pē au Sea, 'atu 'uhingá ke fai pē mu'a ha vakai mei he tafa'aki 'e tahá Sea. Hangē ko eni Sea, 'oku lahi pē foki hono 'ohake he feme'a'aki he Falé ni, 'oku 'ohake he 'ahó ni, pea 'oku 'ohake he ngaahi uike atu ko ē, 'a e 'ohake 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e Feitu'ú na, ke fai'aki 'a e faka'uhingá ha aofangatuku ha me'a 'i he Fale 'eiki ni Sea.

Tui 'oku malava he Lao lolotonga fakahoko ai fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga

Kaikehe, hangē kau foki mai ki he poini Sea, kau 'uluaki fie lave pē au ki he me'a na'e .. Na'e 'i ai 'a e ngaahi 'uhinga na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Laó, kae 'uhingá ko e lēkootí Sea. Ka 'oku ou tui pē ko e ngaahi me'a ko ia na'e 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā Laó mo'oni ia, 'i he fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'angá, ka 'i he taimi tatau pē, 'oku kei lava kātoa pē 'a e 'ū me'a ia ko iá 'o fai ha lao lolotonga Sea. 'A e ngaahi me'a ko ia na'e lave ki ai ki he fokotu'u 'a e 'Ateni Seniale fo'ou mo e Fakamaau ko e teu nofo mo e hā fua. Kei lava lelei pē ia Sea ko e poini pē ia 'oku 'ohake. Kaikehe, ko e me'a 'oku ou fie 'ohaké Sea, pea 'oku ou kole pē na'a ku fie mu'omu'a atu au ia 'i he .. ka ko e anga pē ia 'eku fakafuofua, he ko e 'uhingá 'oku 'ohake 'a e ngaahi me'a ko eni pea ko eni 'oku 'osi 'ohake, hangehangē ka fai tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na. Ka ko 'eku pehē pē ko e 'uhingá, ki he fofonga 'etau tu'utu'uni Sea, pea hangē pē ko e ngaahi me'a ko ia na'a ku lave atu ki ai, he 'ikai ke fai 'e he Feitu'ú na ha fu'u tu'utu'uni fakatu'utamaki fekau'aki mo e lao ko eni, mo e 'ū lao ko eni Sea. Ka 'i he anga pē 'eku fakamahamalo atu, 'uhingá mo e fofonga 'o e tu'utu'uni 'e fakalao ho'o tu'utu'uni Sea, mo e 'ū feme'a'aki ko eni kuo 'osi fakahokó, hangē pē ko e kupu ko eni 'ū kupu ko eni 'oku 'ohaké hangē ko e Kupu 131 'etau Tu'utu'uni Sea, pea mo e me'a ko ia na'a ku lave ki ai. Kapau 'oku faka'uhingá 'e he Feitu'ú na Sea, neongo 'a e Kupu 131(1) *b*, 'oku 'omai 'e he Palēmiá 'a e tohi 'oku fiema'u fakavavevave 'a e 'ū lao ko eni. Pea kapau 'oku faka'uhingá 'e he Feitu'ú na Sea 'oku 'ikai ke ke tui koe 'oku fakavavevave, 'aki e faka'uhinga e mafai 'o e Feitu'ú na Sea...

<008>

Taimi: 1140-1145

Fokotu'u ka faitu'utu'uni Sea hono mafai ngāue'aki Kupu 131 (1) mo (2) pea 'ave lao ki he kakai

Lord Tu'iha'angana: ... Pea 'oku hoko atu leva he Kupu 131 Sea kuo pau ke tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ia kuo 'osi lau 'uluaki e 'ū lao, tuku ha uike ua pē lahi ange ai ki ha kōmiti ke nau sivilivi'i 'a e 'ū Lao Fakaangaangá pea ke 'ave foki ki he kakai ke mai ha'anau lau ki he lao ko iá. Pea toki hokohoko hifo ai ki he Kupu si'i (2) 'o e Kupu 131 kuo pau ki he Feitu'u na ke ke fili e kōmiti ke nau ō fai e ngāue ko iá ko e sivilivi'i pea mo, hangē ko e fakanounou Sea fai e *consultation* 'i ha uike ua pē lahi ange pea toki fakafoki mai he Kupu 3 'o e Kupu 131 lipooti mai ki he Fale Aleá.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia Sea ko 'eku poini pē ia 'a'akú mo 'eku vakai mei he tafa'aki 'e tahá.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu 'Eiki Nōpele Fika 1.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonutonu Sea he Kupu 131. Ko e 'uhinga ia ki ha lao kuo fokotu'u mai 'i ha *private Bill* fakataautaha. Ko e kongá ko ia 'o e hoko atu pē he kongá 'uluaki 'oku pehē he lave ko ia, 'i ha taimi 'i he uike 'e ua ē ko ha taimi 'oku lōloa ange ai 'e pehē 'e he Falé kuo pau ke pāloti Sea. Ko 'eku fakatonutonu ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea, ko e 'uhinga ia 'a e motu'a ni ko 'eku vakai atu nau 'osi fakahoha'a atu pē mei he tafa'aki 'e tahá ka ko e tafa'aki eni 'e tahá hangehangē tukukehe na 'oku 'amanaki faitu'utu'uni koe ha me'a kehe. Ka ko 'eku 'oatu ko ē te'eki ke fai ha feme'a'aki ko e hā e me'a ko eni 'i he faka'uhinga ko eni 'o e 'ū lea ko eni 'a e *certify* mo e fakamo'oni'i mo e hā, ka ko e hā e me'a te ke faitu'utu'uni ai he tafa'aki 'e taha? Pea ko e anga pē 'eku vakai hangehangē te ke faitu'utu'uni mai 'i he me'a ko eni nau toki fakahoha'a atu ai. Ko e tokoni atu pē Sea ki he, mei he tafa'aki ia 'e tahá, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō me'a mai Fakafofonga Fika 16.

Fokotu'u ngāue'aki founa lolotonga hono lau e lao he 'oku monuka e ngāue e Fale

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpelé pehē foki 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea mālō mu'a ho laumālie lelei ki he pongipongi ni. Pea 'oku 'i ai e fiefia lahi 'aupito e finemotu'a ni he vakai atu ko e Feitu'u na 'oku 'i he Seá. 'Eiki Sea ko u faka'amu pē ke tau, ko u faka'apa'apa lahi 'aupito ki he ngaahi fakamalanga 'i mu'a 'iate au pea mo e ngaahi tu'utu'uni e Feitu'u na. Ka ko u faka'amu pē Sea ke fai atu pē ha ki'i tokoni ki he anga 'etau, 'a e tu'utu'uni ngāue. Pea ko u faka'amu pē Sea kapau te tau vakai hifo ki he 'etau tohi tu'utu'uni 'i he Kupu 128 koe'uhī Sea 'i he'eku manatu ki he 'etau, ki he Falé he fakahoko fatongia ko eni ko ē 'aneafi ne 'i ai e tui e finemotu'a ni Sea na'e monuka

‘a e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale ni. Pea ko u faka’amu pē Sea kapau te tau foki pē ki he tohi tu’utu’uni Vahe 7. Founga ‘e ua ‘e lava ke hū mai ai ha fo’i lao ki he Fale ni, fou mai ‘i he, ‘i ha Hou’eiki Minisitā mei he Pule’anga pea ua fou mai ‘i ha Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni ‘oku ‘ikai ke Kapineti.

Pea kapau te mou me’a hifo pē ki he Kupu 128 ko u tui Sea na’e monuka ‘a e tu’utu’uni ko eni ‘i he’etau fakahoko fatongia ko eni ko ē ‘aneafi ‘a ia ko e Kupu 128 ‘a ia ko e lea talateu ia. **‘E malava ki he Mēmipa ‘oku ne fakahū mai ‘a e Lao Fakaangaanga ke ne fai ha lea ‘ikai to e fakahoha’asi ki ha taimi ‘e ‘ikai to e laka hake ‘i he miniti ‘e nima kimu’a pea lau ‘uluaki ‘a e Laó Fakaangaangá.** ‘Eiki Sea, na’e ‘ikai ke fakahoko ‘eni ia ‘aneafi, na’e ‘ikai ke ‘oange ha faingamālie e ‘Eiki Minisitā ko ē ‘oku ne ‘a’ana ko ē ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni ha miniti ‘e nima ke ne fakamalanga mai ‘ene fo’i laó. Tau hoko hifo leva ki he Kupu 129 ‘a ia ko e ngaahi lau ‘o e ngaahi Lao Fakaangaangá na’e fakahoko ia pea tau a’u leva mai ki he Kupu 130 ko e lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaangá. Pea kapau te mou vakai hifo, me’a hifo pē ki he Kupu (2) ‘oku ‘asi, ‘oku hā ai kuo pau ke hanga ‘e he ‘Eiki Seá ‘o fai ha fakahā loto ki he lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaangá ‘i he Falé ‘o ‘ikai ha fakatonutonu pē fai ki ai ha alea. ‘Eiki Sea, ‘i he ‘aneafi na’e ‘osi lau ‘uluaki ‘a e ngaahi lao ko eni. ‘I he Kupu 130 ...

<009>

Taimi: 1145-1150

‘Akosita Lavulavu: ... kupu (2). Ka ko e a’u mai eni ki he taimi ní Sea ‘oku, taimi ni’ihi ‘oku tau fa’a me’a ngaahi Hou’eiki ia ‘e ni’ihi ki he ngaahi tipeiti mo e hā fua ka ‘oku ‘asi pē heni he fo’i Kupu ko eni, **‘E ‘ikai ha fakatonutonu pē fai ki ai ha alea.**

Pea kapau leva te tau hoko hifo leva ki he Kupu 131. Fokotu’utu’u mei he kakai e fonuá. ‘Oku ou tui Sea neongo na’e ‘i ai e Tohi Tangi na’e fakahū mai ki he Fale ni. Ka ko e Tohi Tangi ia ko iá Sea na’e *refer* ia ki he ngaahi Lao Fakaangaanga Fika 1A ki he 6A. Ko e Lao ko ē ‘oku tau, na’e fakahū mai ko eni, ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni, ko e Fika 15 ia, 16, 17, 18, 19. ‘A ia ‘i he anga ‘eku vakai ki heni Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fokotu’u mai ia mei he kakai ‘o e fonuá ‘i he lolotonga ni. Pea ‘oku mahino pē ‘a e tohi fakavavevave ko eni ko ē na’e me’a mai’aki ‘e he Palemiá kuo fakahū mai ko eni ko ē ki he Fale ‘eiki ni. Ka koe’uhí Sea kuo monuka ‘a ‘etau Tu’utu’uni ngāué. ‘Oku ‘i ai e fokotu’u, laumālie lelei ‘a e Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale ni ke tau hoko atu mu’a ki he sitepu hoko ko ē ‘oku tonu ke tau hoko atu ki ai ‘a ia ko hono lau hono 2 ‘a e ngaahi Lao Fakaangaangá.

‘A ia ko e tokoni atu pē ia Sea pea mo e fokotu’u atu ki he Feitu’u na pea mo e Fale ‘eiki ni ke tau hoko atu mu’a ‘etau ngāué, muimui pē ‘i he’etau Tu’utu’uni Ngāué, tohi kulokula ko ē. ‘A ia ko e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai ko ē he taimi ní ‘oku tau a’u eni ki he Kupu 133, ko hono lau hono ua. Pea mo e me’a ‘e taha Sea na’a ku fakatokanga’i ‘aneafi. Lau kotoa e ngaahi Laó ia, ‘osi pē lau ‘uluaki, hoko atu ki he lau. ‘Osi pē hono lau ‘uluaki e 15, fika 15, pea tau pāloti, pea tau hoko atu leva ki he Lao 16, 2017. Hokohoko pehē pē kae ‘ikai ke tau muimui pau ‘i he Tohi Tu’utu’uni, ‘oku sipela hē hinehina mo ‘uli’uli. Na’e ‘osi pē lau ‘uluaki na’e tonu ke tau hoko atu leva ki he lau hono uá. ‘A ia ko e fokotu’u atu Sea, laumālie lelei pē Feitu’u na pehē ki he Fale ‘eiki ni. Ke tau hoko atu mu’a, lau hono ua. Fokotu’u atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Hou'eiki. Fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 16 Vava'ú. Kapau te ke me'a hifo ki he Kupu 15. **Kuo pau ki he 'Eiki Sea ke ne pule'i 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá mo fatongia'aki e fai tu'utu'ni, pule'i mo hono fakalele 'a e ngāue mo e ngaahi me'a 'a e Fale Aleá. Ko e ngaahi fatongia ia e Seá.** Hoko hifo 'e Fakafofonga Fika 16.

Fakamahino Sea 'oku kehekehe pe founa hono lau ngaahi Lao he Fale

Ko e tu'u foki, 'oku 'ikai ko ha'aku toki Sea 'a'aku eni, ka u fakamahino pē ke ke mea'i. Ko e tu'u 'a e 'aho 'aneafi na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e fakama'ala'ala. Lau 'uluaki pē, lau ua pea tuku hifo ki he Falé ke fai e fakama'ala'alá ai. Taimi ko ē 'oku lele mai ai ko ē Sea e Fale Alea ia 'i he'ene fongá 'a'ana, ko e lau 'uluaki, pea hangē ko ena kuo ke me'a ki aí, 'osi ko iá pea toki fai e fakama'ala'alá ia. 'I kai ke fai ha fakama'ala'ala ia kimu'a pea toki fai e, ko e me'a ko eni 'i he fatongia ko eni ia 'o fakatatau mo e Kupu 15 'oku 'i he mafai pē Seá he founa fakahokohoko 'etau ngāue koe'uhí ke napangapangamālie pē ia. Ko 'eku fēhu'i atu ki he Palēmiá koe'uhí ka tau hoko atu leva ki he fakama'ala'alá. Ko e hā e 'uhingá, hā e me'a 'oku ke fakamo'oni'i'aki eni kae tukuange atu leva ke tau fakapapau'i 'i he founa ngāue 'a e Fale ni 'o hangē ko ia ko e me'a kuo u lave ki aí. He 'ikai ke hanga 'e he Feitu'u na 'o fakamālohi'i atu koe'uhí 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni, 'e fou kotoa pē 'etau Tohi Tu'utu'uni 'atautolu 'i he founa ngāue ko ia 'o hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki aí. Ka 'oku 'ikai ke pehē ia ke to'o mai ke tau hokohoko e totonú heni. 'Oku malava pē ke tau ngāue'aki ē, hoko atu ki he founa ko ē, hoko atu ki he founa ko ē, 'o a'u pē ki he taimi 'e fai tu'utu'uni ai e Falé ki he tu'utu'uni.

Ko e ki'i fo'i poini ia 'oku ou fiema'u ke ke fakamo'oni'i mai. Pea ko u tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha, teitei mea'i ia 'e he Feitu'u na ko e hā e me'a 'oku, na'e tohi mai ai e Palēmia, fakavavevave'i. Ka ko u sai'ia pē au ho'o 'omai ho'o poini. Ko e 'Eiki Palēmia 'oku totonu ke ne me'a mai ki he tohi, hā e me'a 'oku fakamo'oni'i 'oku fakavavevave me'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka u 'atu 'eku tu'utu'uni fakamolemole.

Fakamahino Palēmia 'ikai fiema'u ke 'omai ha 'uhinga ke fakamo'oni'i ko e ngaahi Lao 'oku fakavavevave

'Eiki Palēmia: Ko eni kuo 'osi lau atu 'e he ni'ihi 'o e kau Hou'eiki Minisitā, Kau Fakafofonga e Kakaí, 'a e 'uhingá. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke u 'oatu 'e au ha 'uhinga 'o fakatatau ki he'emaui hanga 'o faka'uhinga'i 'a e me'a ko eni 'oku 'asi he 133 'o lele hifo ai ki lalo. Sea, he 'ikai ke u to e lava au 'o 'oatu ha to e 'uhinga. Kuo 'osi hanga 'e he Minisitā heni 'e taha 'o to e faka'uhinga'i e fo'i lea ko e *certify*. 'Osi ma'ala'ala ia. 'Osi 'oatu 'e he Fakafofonga 'o e *Trade* 'ene faka'uhinga. 'Osi 'oatu 'e he Minisitā Polisi 'ene 'uhinga. He ...

<001>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Palēmia: ... he ‘ikai ke u to e ‘oatu ha to e ‘uhinga kehe ‘o mavahe mei ai Sea pea te u to e fakamanatu atu ko e faka’uhinga eni ‘a e *Solicitor General* pē ko e Fakafofonga Lao ‘a e Pule’angá ko e fale’i ia ‘a e ‘Eiki Palē, ‘a e Palēmiá pea pehē ki he Hou’eiki Kapinetí. Sea ko u fokotu’u atu he ‘ikai ke u to e ‘oatu ha ‘uhinga makehe mei he ‘ū ‘uhinga ko eni ‘oku ‘oatu. Kiate au ‘osi fe’unga pea ‘osi māhino pea ko u fokotu’u atu tau pālōti he faka’uhinga, ko ho’o faka’uhingá mo ‘emau faka’uhingá.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ko u tui Sea ko e napangapangamālie ‘a e ngaahi poini mo e feme’a’akí ...

‘Eiki Minisitā Ako: Poupou.

‘Eiki Palēmia: Pea ‘oku ‘ikai ke u tui te tau to e fetaulaki he ‘oku tau taki taha ‘a e faka’uhinga. Tau pālōti ‘i ho’o faka’uhingá mo e faka’uhinga ko eni ‘oku ‘oatu he ‘e tēpile ko ení. (Na’e ‘i ai e poupou.) Ko eni ‘oku fai e poupou ki ai Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘e ‘Eiki Palēmia. Fakamolemole koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ke tali mai ‘a ‘eku me’a na’a ku kole atú mei ‘aneafi. Tau tōloi mai ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko u ‘osi tali atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io ka u ...

‘Eiki Palēmia: Ko u ‘osi tali atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ho’o tali tuku, me’a hifo pē ki lalo ka u, fakamolemole ‘Eiki Palēmia laumālie ...

‘Eiki Palēmia: ... te’eki ke fai ha tali.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kuo ‘osi māhino kiate au ‘a e me’a ‘oku ke me’a mai ki aí ko e tali ena kuo ‘omai he kau ‘a e ni’ihi he kau Minisitā mo e kau Fakafofonga e Kakaí ‘i ho’omou faka’uhingá ka ko u ‘osi ‘oatu Hou’eiki kia moutolu ke mou mea’i ‘a e ngaahi founa ngāue ‘i he Fale ni mo e tu’unga ‘oku tau ‘i ai. Ko e pālōti ‘Eiki Palēmia ko e founa fakatemokālāti pē ia founa totonu. Na’e tu’o fiha ‘eku ‘oatu pea u fakamanatu atu ki he Fale ni pea na’e hū mai ho’omou folau ki Ha’apai. Hū mai ‘oku me’a lelei he Tokoni Palēmiá hū mai e ni’ihi tokolahi ‘a e ni’ihi ‘o e kau fakaangá hūfanga he fakatapú pea na’a nau fokotu’u mai ke totongi ke ako ta’etotongi ‘a ‘Eua ka nau fakama’ala’ala kia nautolu he ‘ikai fai ia koe’uhí ke tāpalasia ai ‘a e Kapinetí pea mo e Hou’eiki Minisitā.

Tui mahu’inga ‘a e ngāue fakataha ‘a e Fale

Ko e tu’utu’uni fakapotopoto na’a ku fai he ‘aho ‘aneafi lolotonga ho’omou me’a atu he ‘ikai ke fai koe’uhí pehē ko e taku ko e fakatemokālāti ia pea tokolahi angé. He ko e anga ‘eku vakai he ‘aho ko iá ko moutolu ‘i he tēpile ‘o e Pule’anga ko e ngafa fatongia pē ko e koloa fakalukufua ia

‘o e fonuá ‘oku mou tauhi pea ‘oku totonu ke tau fakapotopoto hono ngaue’akí. Pea na’e ‘ikai ke lava ke fai ha pāloti ai ka na’a nau foki ‘o fai e feme’a’aki pē ‘i tu’a ‘a e Hou’eiki ke ‘uhí ke ‘oua na’a faifai ‘oku uēsia ‘i he founa faka-pāloti pē fakamalohi’i ha ni’ihi he Fale ni. ‘I he hā? ‘I he fakapotopoto pē na’e fai ‘e he Sea. Ko e me’a ko ena ‘oku mou me’a mai ki aí ke mou kikivi mai kimoutolu Hou’eiki te u fakahoko atu pē ‘eku tu’utu’uni he taimi ni ‘o fakatatau ‘oku te’eki ai pē ke mou fakamo’oni’i mai ‘emoutolu. Pea ko u faka’amu au Hou’eiki ke tau ngāue fakataha. Ko u faka’amu au ke māhino ‘a e kehekehe ‘o e mafai pule ‘a e Kapineti makehe mafai pule ‘o e Fale Alea. Pea ‘oku ‘i ai pē mafai ‘o e Sea ke faitu’utu’uni ‘o fakatatau mo e ‘ū Tohi Tu’utu’uni. Hou’eiki ko e maama ‘e tolu he ‘ikai ke u hoko atu ‘eku fakamatala he ko e maama eni ‘e tolu ‘oku, ko hai ‘ia moutolu Hou’eiki Kapineti ‘e kamata mai kapau ‘oku mou fiema’u ke mou, ‘io me’a mai e ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea mo e faka’apa’apa mo’oni he pongipongí ni pea pehē ki he Fale ‘eiki’ ni. Sea ko u fakamālō atu he ma’u ho Sea pea mo e tataki ‘oku tau a’u ki ai he tu’unga ‘o e pongipongí ní ka ko u faka’amu pē ke u tokoni atu pē he tālanga kuo faí. Mahalo nake me’a lelei pē ki he fehu’i ko ē na’a ke ‘omai ki he Palēmiá ‘aneafi na’e ‘osi ‘atu ‘e he Palēmiá ia ‘ene tali pea na’e to e fakaongo atu pē he Minisitā Laó ‘a e tali ko iá. ‘Uluaki ko e lao na’e feinga’i ‘i he 2014 pea ‘ikai ke lava ‘o fakahoko kae to e fakafoki mai pea kuo fuoloa pē mahalo e taimi ke fai mo fai ha ngāue ki ai he na’e fakahū ‘i he Pule’anga kuohili ‘i he’enu tui pea ‘oku tui pehē mo e Pule’anga ko ení ‘oku uēsia e ngāue ‘e to e lelei ange e ngāue ‘a e Pule’anga pea ko e ‘uhinga ia hono uá. ‘E to e lelei ange ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga ki he kakaí mo e fonuá kapau ‘e paasi ‘a e lao ko eni.

Ko e palopalema Sea ‘oku, te mau fakamalanga atu pē foki mautolu ‘oku ‘ikai ke tui ki ai ‘a e Feitu’ú na ia he ‘oku kehe ‘a e faka’uhinga ‘a e Feitu’ú na ki he lao ko eni pea ko u tui ko e ‘uhinga ia na’e ngāue’aki ai ko ē ‘a e fo’i ko e *certify* kātaki pē hono ‘atu ‘a e, hono to e fakamanatu atu ka ‘i he Kupu 33 ‘oku ngaue’aki e *certify*.

<002>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e fehu’i ia heni Sea. Ko e fē ‘a e fo’i poini ko ē ‘oku fakamo’oni’i mai ai ‘e he Palēmia. Ko e Lao ko eni ko e Lao fakavavevave. Pea ko hai ‘oku mahu’inga ke fakavave ki ai? Ko e fakalea ko ē ‘a e Lao. ‘Oku pehē: **Ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo’oni’i mai ‘e he Palēmia ‘i ha tohi ki he Sea.** ‘Ikai talamAi ia, ‘a ia ko e Palēmia ‘oku mahu’inga ke ne fakamo’oni’i pē fakapapau’i mai ko e Lao ko ē Lao ‘oku ‘omai ko e Lao ‘oku fakavavevave. ‘Oku ‘ikai fakahā mai ‘e he Lao ia ki ha tui ki ai ‘a e Sea. Pea ko u tui ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘asi ai hē. He kapau na’e ngāue’aki ‘a e fakapapālangi, ko e *prove* ke *justify* ‘o hangē ko e feme’a’aki ko ē ‘anenai. ‘E fakalea pehe’i mai. He ko e fo’i lea ko eni ‘oku to e ngāue ‘aki pē foki ki he kupu 131. ‘A ia ko e fehu’i ki he motu’a ni, Sea. Ko e fē ‘a e fo’i kupu ko eni ‘oku *certify* ki ai. Kiate au, kapau te u faka’uhinga’i pē ‘i he anga ‘eku faka’uhinga. ‘E meimei tatau ia mo e faka’uhinga mai ko eni na’e tufa ki he Hou’eiki Mēmipa. Taimi ko ē ‘oku fakamo’oni mai ko ē ‘a e Palēmia ‘i he tohi. Ko e fo’i poini ia. ‘Oku ‘ikai ko e tui ‘a e Feitu’u na pē ko e tui ‘a e mātu’a ni, ki he me’a ko ē na’e fakamo’oni’i mai ‘e he Palēmia, ko e Lao fakavavevave. Ka ko u tui ko e ‘uhinga ia hono pāloti’i ke loto ki ai ‘a e Fale. Ke laumālie

lelei ki ai 'a e Fale. Koe'uhi he ko e me'a ko ē 'oku fakavavevave ki he Pule'anga he 'ikai ke fakavavevave ia ki he fa'ahinga 'iate kitautolu heni. Pea 'oku ou kole ke u ngāue'aki pē 'a e lea mahino. Ka 'oku fakavavevave ia ki he Pule'anga ko ia *Executive* pē ko e sino ngāue eni. Pea 'oku kole mai 'a e sino ko eni, 'omai 'a e Lao he 'e tokoni ia ki he faifatongia 'a e Pule'anga ke tau fai mo alea'i ke fakapaasi. Ko e kole ia 'oku fai 'e 'Eiki Sea.

Pea kapau 'e a'u atu pē ki ha tu'unga 'oku 'ikai loto ki ai 'a Ha'apai 12 pē Ha'apai 13, pē ko ha taha 'i he Hou'eiki. Pē ko ha taha he kau Minisitā. Pea tau pālōti leva. Pea ko u tui ko e 'uhinga ia ko ē 'a e Lao ko eni, pea ko u lave'i pē 'e au 'a e anga e tu'u ko ē 'a e Lao ko eni 'oku fakapotopoto pē 'a e Lao ia, 'iate ia. Kia au kapau te u hanga 'o to'o ha fo'i lea, ha fo'i fakatonga lelei ange 'o e *certify*, ko e fakapapau'i. 'Oku 'ikai ko hono fakamo'oni'i mahalo na'e 'uhinga pehē pē hono fakamo'oni. He ko e fakatātā ko eni na'e fai 'e he Minisitā Ako 'anenai. Ko e fo'i fakamo'oni atu pē 'a e lōea ia *certify*. Ko e *copy* ko eni 'o e *certificate* ako 'a e ta'ahine pē tamasi'i ko eni 'oku mo'oni. 'Oku 'ikai te ne to e *note* atu 'e ia ai ha 'uhinga. Ko e koloa pē ke *sign* ia ai, fakamo'oni ai 'oatu 'aki hono mafai pea mo e tu'unga ko ē 'a e falala'anga ko ē 'oku 'i ai 'o talaatu ko e me'a ko eni 'oku mo'oni, pea 'oku ngāue'aki leva ia. 'A ia ko e 'uhinga totonu ia 'o e *certified*, ko hono fakapapau'i atu pē ko e *copy* ko eni, ko e hiki tatau ia 'o e *original* pē ko e *copy* 'uluaki ko ē 'oku ngāue'aki.

Pea ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni Sea. 'Oku ou tui te tau fefokifoki 'aki pē kitautolu 'i he me'a ni. Ko 'eku sio 'a'aku ki he Lao 'oku fakapotopoto pē. He 'e kehe pē, 'a 'ene fakavavevave 'ana 'e he Pule'anga pea kapau he 'ikai ke tui ki ai 'a e Feitu'u na ia pea pehē pē mo e kau Fakafofonga. Pea 'oku pehē pē 'a e kole Sea, na'a lava ke tau ngā'unu atu ai ki mu'a. Ko e kole pē ki he Feitu'u na Sea na'a me'a pea tau pālōti. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Koe'uhi, kuo 'osi mahino kiate au ia. 'Oku 'ikai pē ke to e 'i ai ha'amou faka'uhinga. Ko ena kuo 'osis me'a mai pē 'a e 'Eiki Palēmia. Pea hangē pē ko e fa'a me'a mai 'aki 'e he Sea 'o e Kōmiti Kakato. Kuo 'osi mahino ia ki ai. Pea mahino kiate au. 'Oku te'eki pē ke mou fakamo'oni'i mai ki he motu'a ni. 'O hangē ko e tohi 'e ua 'oku ou pukepuke'i. Pukepuke heni. Ko e *invesimeni*, ko e fakamo'oni, mo'oni ia 'o e *certify* pea ko e fakamo'oni'i mai ko e Lao fakavavevave eni. Ko ē 'oku te'eki pē ke fakamo'oni'i mai ia. Tohi mai pē ...ha uestia hotau Fale 'i he founa ngāue ka ko hono fakatonutonu ke tonu 'aupito. 'Io! Minisitā Pa'anga. Fēfē ke tau mālōlō! Ka ke toki me'a mai he ua 'o hoko atu. ho'o me'a 'i he hoko 'a e ua. Tau mālōlō ki he ua.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<004>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Al;ea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, mou me'a hifo hou'eiki. Ko ena 'oku ma'u pē 'etau kōlomu (*quorum*). Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae'uma'āā 'a e Hou'eiki Kāpineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonua, kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai, pehē ki he kau ngāue, fakatapu atu ki he

Kakai ‘o e Fonua ‘i he ngaluope ‘oku nau me’a mai, pea kole pē ke u hufanga atu ai pē ‘i he lotu ‘oku fa’a kamata ‘aki ‘i he Fale ni.

‘E hou’eiki ‘o hangē ko ia ko e me’a na’a mou mea’i na’a tau tutuku pē ‘anenai ‘oku te’eki ai ke ma’u ha me’a mei he me’a mei he tafa’aki ‘a e Pule’anga, kā ‘oku kei hoko atu pē ‘etau feme’a’aki ‘i he me’a tatau, ‘oku ou tui pē hou’eiki kapau ‘oku ‘io, ko e Minisitā Pa’anga, ko ena ‘oku fakamo’ui mai ‘a e maama, me’a mai pē ‘a e Feitu’u na ka u ...tau hoko atu, mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu mo e Feitu’u na Sea, pea ‘oku ou fakatapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae’uma’āā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, kae hoko atu ‘etau ‘eku fakamalanga felāve’i pea mo e kaveinga ko ia mahu’inga ‘oku tau lolotonga lele mai ai ‘etau tālanga ko ia ‘aneafi pea mo e ‘aho ni. ‘E Sea ko ‘eku ki’i hanga pē ‘o ki’i fakamā’opo’opo ‘a e anga ‘eku vakai ko ē ki he tu’u ko ia ‘etau pōtalanoa ‘i he me’a ni, ‘oku ke hangē kiate au ‘oku pehē ‘e he Feitu’u na ...

<005>

Taimi: 1405-1410

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ..., ‘oku ai ‘a e fepaki ‘i he lea faka-Tongá, pea mo e lea faka-Pilitāniá. Pea kapau ko e fakamo’oni’i pea ‘i he lea faka-Tongá, pea ko e lea fakapāpalangí ke *certify* ‘ene tu’u ko ia ‘i he Laó, pea ‘oku ‘uhinga ia ke ‘omi pea mo hono ‘uhinga. Ko ‘eku tu’u hake ‘a e motu’a ni ‘o fokotu’u atu, ‘oku ‘ikai ke pehē ‘a e ‘uhinga ‘a e Laó, pea te u fakamalanga atu ai ‘i he mōmeniti ko ení, pea to e ‘i ai pē mo ‘eku tokanga ange ‘amui ange ki he ngaahi fakamalanga na’e pehē ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e Feitu’u na ke ke fai tu’utu’uni ‘i he me’a ko ení.

‘I he ki’i fakanounou ko ē kuo u hanga ‘o fakahoko atú, ‘oku mo’oni e ngaahi feme’a’aki ko ē ‘oku si’isi’i ‘etau lea faka-Tongá, pea tau ngāue’aki pē e fakamo’oni’i pē ko e fakapapau’i, ka ko e fo’i lea ko ē ‘oku ngāue’aki faka-Pilitāniá, ko e *certify*, mo e *certification*. ‘Oku ‘i ai pē foki e lea faka-Pilitāniá ‘oku nau meimei ‘uhinga tatau pē pea mo e *certify*, ko e *prove*, ko e *justification*, ko e *validation*. Pea ‘i he ngaahi ‘uhinga ko iá, kātaki pē, Sea, na’a pehē kuo u fie kaaimu’a, ka te u hanga ‘o ‘oatu angé ‘a e maheni ‘a e motu’a ni mo e ngaahi fo’i lea ko ‘ení he taimi ‘o e fai ‘o e me’a ko e sivi faka’ātítá. He ko e ‘ū vausia foki ‘oku pau ke ‘i ai e fo’i lea ko e *authorized*, pea saini ki ai ha taha. ‘Oku ‘i ai e fo’i lea ko e *certify*, pē ko e *certified*, pea fakamo’oni ki ai ha taha. ‘Oku ‘i ai ‘a e lea ‘oku mau ngāue lahi ‘aki ko e *validation*, ko e *validate*, tatau pē ia mo e *prove* mo e *justification*. Ko hona kehekehé ‘oku pehē ni. Ko e founa ko ia ‘o e tesi ‘o ha fa’ahinga me’a ‘oku vahe ua, ko e *compliance testing with substantive testing*. Ko e *compliance testing* ‘o ha fa’ahinga *evidence*, kau ai e *testify*, ko e me’a ‘oku te sio ki aí, ko e *signatory*, pē ko e *signature*, mo e toko taha totonu na’a ne fai ‘a e fo’i *signature* ko iá, ‘a e fo’i fakamo’oni ko iá. Kuo ‘osi fai ‘a e tauhi totonu ia ki he Laó.

Na’a mou me’a pē he lipooti mai ‘a e ‘Atita, ‘o pehē mai, he me’a ko ē na’a mou feme’a’aki aí. Ko e lipooti ko eni ‘oku ou ‘oatú, ko e ‘ātita pē ia fakatatau ki he Laó, *compliance audit*, pea ko e fa’ahinga tesi ko ē ‘oku fai aí, ko e *compliance testing*. ‘A ia, kapau ‘e ‘omai ha fo’i vausia. ‘Osi fai e tātaki ia mo e me’a ko ia, pea ‘osi ko iá, ko e toko taha ko ē na’a ne fai e fo’i me’a ko iá, pea ‘oku fakamo’oni mo ia ai. Talamai ‘e ia, ko ia na’a ne hanga ‘o *prepare*, pea fakamo’oni ai. Pea kuo pau ke ‘ave e fo’i vausia ko iá ki he tama ‘oku ma’olunga hake ai, ke ne fai e *certification*, e

certify, pea mo e pē ko e *authorization*. Ko e me'a mahu'inga 'oku te sio ki aí, ko e *ranking*, pē ko e tokotaha totonú, mo e *signature*. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ai ke te hanga 'o *validate* ha me'a. Me'a ia na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Ako 'anenaí, ko e me'a ia 'oku ui ko e *compliance*. Ko e sio pē kuo 'osi *sign*, kuo 'osi. 'Oku 'ikai fiema'u ia ke tau kumi ki hono 'uhingá, 'oku toki 'i ai pē e taimi ia ko e *substantive test*. 'Oku kehe pē mo e fa'ahinga .. He te te hanga 'o *recalculate* ha me'a. Te te toe kumi mo ha fakamo'oni hono ua, mo e 'ū me'a ko iá. Ko e me'a ia 'oku tau toki kumi ai e *reasoning*. 'A ia ko 'eku vakai ko ē ki he me'a ko ení, kuo 'osi kakato e Laó.

Talamai 'e he me'a ko ení, fakamo'oni'i, ko e fo'i lea faka-Tongá ia, ka 'i he lea faka-Pilitāniá, ko e *certify*.

<006>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...'a ia ko e fo'i me'á ko e *signature*. 'Osi me'a atu 'a e 'Eiki Palēmiá, *sign* ki he tohí sitapa'i ko 'ene 'osí ia. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia 'a e *substantiation*, ke tau to e hanga 'o kumi ha 'uhinga, ko e tési kehe ia. He 'oku 'ikai ke pehē mai 'a e fo'i laó ia ki he 'Eiki Palēmiá ke ne hanga 'o *substantiate* 'a e me'a ko ia. Ke ne to e 'oatu ha 'uhinga, *justification* ki he me'a ko ia, ko e *certify* pē. 'Atu pē 'ene fo'i *signature* ki ai, fakamo'oni ko e lavá ia. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i he tu'u ko ia 'a e Tohi Tu'utu'uní 'o e 'ahó ni, ke 'omai ha to e *substantiation* 'i ai, ke 'omai ha toe .. ke te hanga 'o *prove* 'omai, 'a ia ko e me'a pē ko iá 'oku te fiema'u leva 'a e *reason*. Kapau ko e fo'i leá ko e *prove*, 'e fiema'u 'a e *reason*. Kapau ko e fo'i leá mo e *validation* 'e fiema'u e *reason*. Kapau ko e fo'ileá ko e *justification* 'e ma'u 'a e *reason*. Kapau ko e fo'i lea ko e *authorized* 'oku 'ikai ke fiema'u ha *reason* ia, ko e *signature* pē.

Kapau ko e fo'i lea ko e *certify* 'oku 'ikai ke fiema'u ha *reason* ia, ko e *signature* pē. Ka ko e *signature*, 'a e tokotaha totonu. He 'ikai ke pehē pē ko ha fakamo'oni 'a ha taha, ha fa'ahinga taha pē. Kuo pau ko e tokotaha totonu, i he fo'i *status*, mo e fo'i *ranking* totonu ke ne fai e me'a ko ia. Ko e ngaahi fo'i me'a mahu'inga ia, pea 'oku ou pehē kuo 'osi kakato, 'a e kongá tu'utu'uni ko ení he taimi na'e tohi mai ai e Palēmia fakatatau pē ki he Kupu 33(a) fika 1 kakato ia. Ko e anga ia e faka'uhinga 'a e motu'á ni Sea, 'o kapau 'e toe tokoni atu na'a to e lava ke liliu ai ho'o fakakaukau 'oku ai ..'oku to e fiema'u ke 'oatu e 'uhingá. 'Ikai, 'oku tau ki'i tō atu kitautolu ki he *substantive test*. 'Oku 'ikai ko e *compliance* pē, tau ki'i tō atu kitautolu ia ki he tafa'aki ko ia. Pea 'oku lahi mo hono ngaahi me'a 'ona, 'oku lava pē, kapau na'e pehē mai pē ia pē ko e me'a ko iá ke 'omai, 'e sai.

Ka ko e fo'i Tu'utu'uni ia ko e *certify* pē. Ko e *certify* pē, ko e fo'i fakamo'oni pē ko iá kuo fe'unga, he 'oku 'i ai pē hono mo'oni 'ona ia. 'Oku tau 'oange 'a e fakamo'oni ko iá ki he tokotaha, ko hono tu'unga 'i he sōsaieti ko iá pea mo e ... 'oku falala'anga. He kapau 'e toe fakamo'oni mai ai ha taha kehe ia, te tau hanga 'e tautolu 'o li'aki 'a e fo'i me'a ko ia. Ko e fakamo'oni, 'e fai 'e he tokotaha 'i hono lēvolo totonu, pea na'a ku 'oange ia ki he Palēmia. Ko e tu'utu'uni ia 'a e Tohi Tu'utu'uni. Kapau 'e kole mai 'a e Palēmiá ko e ngāue fakavavevave, pea fakamo'oni mai he tohí ki he Feitu'ú na Sea. 'Oku kole mai ko e me'a fakavavevave, kuo fe'unga ia, 'oku 'ikai to e fiema'u, ke to e fai ha'ane to e hanga 'o *substantiate* mai ki he Feitu'ú na, 'aki ha ngaahi fu'u 'otu *reason*. Mahino pē kiate au 'a e fo'i me'a ko ia na'e kole mai he na'e kau ai e motu'á ni, ki he 'inivesimēni. Na'a ku tokanga mai ki he 30 milioná ke ma'u, pea na'a ku fakakau pē 'e au he *draft* ki he 'Eiki Palēmia.

Kā, ko e to e tātāki atu pē, ka kuo ‘osi fe’unga pē kapau na’e me’a mai pē ‘a e ‘Eiki Palēmiá ia, ‘oku ou kole atu tangata’eiki ‘Eiki Sea, kātāki fakamolemole, ka tau ‘ai ange ‘a e ki’i Lao ko eni ‘Inivesi ke fakavavevave ‘o *fullstop* ‘osi fe’unga ia. Koe’uhi ko e hā, ko e me’a atu ia ‘a e tangata’eiki Palēmiá ‘i hono lakanga Palēmia. He ‘ikai ke to e ... ko mautolu ko eni kau Minis, ka mau ka fai atu ‘a e me’a ko iá ki he Feitu’ú na ‘e ‘ikai te ke tali ‘e koe. Ko e anga ia ‘a e ki’i malanga ko eni ‘oku fai atu tangi ‘a e motu’á ni, ki he Feitu’ú na Sea, ke ki’i vakai ange mu’a ho’o faka’uhingá faka’ofo’ofa. Faka’apa’apa’i pē ho’o faka’uhingá ‘Eiki Sea, ka ‘oku ou hanga pē ‘o to e ki’i tātāki atu angé ki’i tapa ko eni, na’a tokoni ia he fakavavevave ‘o ‘etau ngāué, he ‘oku ou tui, ‘oku ‘ikai ke to e fiema’u ia, ke te hanga ‘o *substantiate* ‘a e me’a ko eni. Ko e *compliance* ‘oku na kehekehe pē mo e *substantive test*.

Fokotu’u ‘ikai ke faka’aufuli mafai e Sea fakatatau ki he Konisitūtone & Tohi Tu’utu’uni

Faka’osi pē Sea ka u ki’i..te’eki ke u fokoutua ki laló, na’e ...

<008>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘i ai e feme’a’aki ki he Kupu 15 e Tu’utu’uni ko, ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala pehē ki he mafai ‘o e Feitu’u na ‘ikai ke lava ‘o to’o. Ko u tui ‘aupito pē ki ai, he ‘ikai ke te lava ‘o tātāki atu ki he mafai ‘o e Feitu’u na pē te te hanga ... mafai. Fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone mo e Tohi Tu’utu’uni. Tapu ke te tātāki ki ai ke to e lahi ‘ene tu’unga totonu pea tapu ke te to e to’o mei ai. Hā pē me’a ‘oku tu’u ko ia ‘i he Konisitūtoné pea mo e Tohi Tu’utu’uni ko ia pē. ‘A ia ko hono ‘ai ‘e taha Sea ‘oku ‘ikai ke faka’aufuli ‘a e mafai ‘o e Feitu’u na Sea (*Tapu mo e Feitu’u na*) ko e hā pē me’a ‘oku ‘asi he Konisitūtoné pea mo e Tohi Tu’utu’uni ko ia te tau ngāue’aki. Pea lele maau pē ‘etau ngāue. ‘I he sekisoni ko eni ‘oku tui e motu’a ni fakataha mo e tēpile ko eni ko e mafai ko eni kuo pau ‘oange ia ki he Falé. Pea ko ia ai ko u fokotu’u atu kapau he ‘ikai te ke, ‘oku ke ongo’i pē ‘oku ke tāla’a he ‘uhinga ‘oku ‘oatu ‘a e fakakakato atu he motu’a ni he me’a ‘oku mau tangi atu ai pea ko u kole atu ke tau pāloti ‘i he kongā ko ia pea kapau ‘oku ke tali e fakatangi ni mālō ia ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito ma’u faingamālié. Mālō

Mo’ale Fīnau: Sea, fakamolemole Sea ka u ki’i fakahoha’a. ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io me’a mai.

Mo’ale Fīnau: ‘Eiki Sea ‘oku ou fokoutua hake ko e ‘uhinga he ko u manavasi’i au na’a ke tu’utu’uni ‘Eiki Sea. Ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘oku pou pou ‘a e motu’a ni ki he pāloti ka kuo ‘osi toka foki e laumālie ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea te ke faitu’utu’uni. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou pehē ‘oku totonu leva ke ‘i ai ha’amau faingamālie ke mau ‘oatu ‘emau fakakaukau na’a tokoni atu ki he Feitu’u na koe’uhi he kapau ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai e Feitu’u na ia he ... ‘oua te ke to e ...

Mo'ale Fīnau: Ko ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai e Feitu'u na ia he ko u tuku ange pē ke ke malanga.

Mo'ale Fīnau: Kupu 15.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Fokotu'u ko e Kupu 15 'uhinga 'ikai fakaleveleva faitu'utu'uni e Sea

Mo'ale Fīnau: Ko e Kupu 15 'Eiki Sea te u kamata mei ai. Kapau te ke me'a hifo 'Eiki Sea he Kupu 15 'oku pehē, kuo pau ki he 'Eiki Sea ke ne pule'i 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea. Ngata ai. Ko e fo'i konga ia ki mui 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ia ki he fakataha. Ko e konga ko ē ki mui 'uhinga he ngaahi *affairs* kehekehe pē ia, kātoa ngaahi me'alele mo e ngaahi feitu'u ki he ngaahi me'a ko ē 'a e Fale Alea, ngaahi ngāue 'a e Fale Alea. Ko e fo'i konga 'uluaki pē 'Eiki Sea 'oku fai ki ai 'a e pule'i ka kapau te ke me'a 'Eiki Sea ki he faka-Pilitāniā 'oku ngāue'aki e fo'i lea ai ko e *presiding*. Ko e *presiding* 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke te hanga 'e kita 'o liliu ai 'a e *proceeding* ko ē 'o e Fale Alea. Ko e *presiding* 'Eiki Sea 'oku meimei tuhu pē ia hangē ko ha *presiding officer*. 'A ia 'oku 'uhinga pē ia ko e tokotaha ko ia 'oku ne me'a 'i hono Sea ke ne tokanga'i *control* ha fakataha'anga. Ka 'oku 'ikai ke faitu'utu'uni ia ki he aofangatuku 'o e fakataha'anga. Sea ko u faka'apa'apa lahi ki he Feitu'u na koe'uhī kapau 'e tu'u e fakatonu lea ko 'e ē 'Eiki Sea, taumu'avalea e Fale ia ko eni 'Eiki Sea kapau 'e pehē ke tu'u 'a e faka'uhinga 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea ke pule'i pē he 'Eiki Sea ia 'a e me'a ko ē ke fai 'i he taimi fakataha'anga. 'Ika ke to e pāloti. 'Ika ke to e hā, 'Eiki Sea 'oku kehe ia 'oku kehe 'a e laumālie ia ko ia mei he laumālie ko ē 'oku tuhu'i mai ko ē 'e he *presiding*.

Na'e fakahoha'a 'anenai 'a e tokotaha 'anenai 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e fatongia ko ē 'o e lea 'o e faka-Pilitānia ki he faka-Tonga. Ko e mea'i foki 'Eiki Sea ko e lahi taha 'etau lao tautolu he fonua ni meimei ko e ō atu pē ia 'o *copy* mai 'a e ngaahi lao mei muli he 'uhinga taumaia ní na'e 'i ai ha'atau me'a pehē. Pea tau fakatatau leva ki ai 'Eiki Sea. Pea ko e me'a leva ko ē 'oku hoko 'oku fiu kumi leva e faka-Tonga ia he ko e 'uhinga ko 'etau hongē lea ke fakatatau pea mo e faka-Pilitānia ko ē 'oku nau ō nautolu ia 'o *search* e ngaahi 'ū lao mo e ngaahi 'ū me'a pehē pea omi ko ē ki he faka-Tonga ia 'oku hongē lea tautolu ia. Ko u tui 'Eiki Sea ko e taha ia 'o e me'a ko ē ko ē 'oku hoko he taimi ni 'i he'etau me'a ko eni 'Eiki Sea.

Sea 'oku 'i ai e ki'i fakatātā, 'oku 'i ai e ki'i fo'i lea tau pehē ko e *schooling* ko e *education* ko 'etau ha'u pē tautolu 'o talamai ko e ako. Ko e 'uhinga he ko e me'a pē ia 'oku tau 'ilo'i. Ko e taimi ko ē 'oku tau *define* fakalelei ai e ongo fo'i lea ko ē 'e ua 'Eiki Sea te na kehekehe kinua ia fakatatau ki he *process* mo e feitu'u ko ē 'oku fakahoko ai 'Eiki Sea. Sea ko u faka'apa'apa lahi ki he Feitu'u na 'Eiki Sea 'uluaki pē 'eku ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Mo'ale Finau: ... malanga he Kupu 15, 'oku 'ikai ke tui e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'i ai ha mafai 'o e 'Eiki Sea ke ne hanga 'o fulihi. Sea fakamolemole pē Sea te u 'atu pē 'eku 'uhingá pea toki *final* pē Feitu'u na.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai, 'ai pē ho'o 'uhingá 'au.

Mo'ale Finau: 'Ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'oku mafai e Feitu'u na,

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e tu'u he taimi ní ho'o 'uhingá 'au 'oku ke, fakamolemole pē ē. Sai pē ia ka u, ko ho'o 'uhingá 'au ia 'oku hangatonu mai pē ka au. Me'apango pē kapau na'a ke Sea koe'uhí ke ke fakahoko fakalelei ho fatongiá.

Mo'ale Finau: Ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Malanga pē koe 'ikai ke u pehē ke u mamahi au, hoko atu.

Mo'ale Finau: 'Ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'oku 'uhinga e *presiding* ke ma'u 'e he Seá ha mafai fakaleveleva ke ne hanga 'o fai tu'utu'uni ke ta'ofi ha pāloti e Fale Aleá. Ko e 'uhinga e *presiding* ko e *in charge*, tokanga'i pē fo'i fakataha'angá. He kapau 'e pehē 'Eiki Sea, ko e hā leva hono 'aonga 'etau to e ōmai ki he Fale Aleá. 'Ikai ke lava ke tu'u 'a e fakakaukau 'a e tokolahí ki he me'a ko ē 'oku totonu ke nau tui ki ai 'Eiki Sea. Sai ko e hoko atu leva 'eku fakamalangá 'Eiki Sea ki he me'a ko eni na'e fai ki ai e fekihiaki ko ē 'anenai fekau'aki pea mo e, 'ikai ke u to e lave au ki he *certify* 'Eiki Sea. Kuo hangē eni 'Eiki Sea he taimi ní, ko 'emau me'a 'oku fai he taimi ní ko 'emau hanga, hangē 'oku mau hanga 'o 'eva'í e Feitu'u ná, 'oatu 'emau *definition*, ko e *certify* kuo 'osi atu. 'Osi atu e *definition* e *justification*, lava atu mo ia.

'Oku 'i ai e ki'i fo'i lea 'e taha ko e *verification*, 'alu atu mo ia. 'Oku kehekehe kātoa kātoa 'Eiki Sea 'a e natula 'o e ngaahi lea faka-Pilitānia ko ení. Ko 'enau tokoto mai ko ē ki he faka-Tongá nau mate kotoa pē ki he fakamo'oni'i. 'Eiki Sea, ko fē, 'i he ngaahi lea kātoa ko ia faka-Pilitānia te ke tui ki ai e Feitu'u na 'oku tonu ki he fakamo'oni'i faka-Tonga ko ē. 'Oku toka e Feitu'u na 'Eiki Sea ki he me'a ko 'ení, ko 'eku 'ilo'í ia 'Eiki Sea, 'i he'eku ongo'i 'a e anga ho'o tatakí. 'Oku tui e Feitu'u na 'oku totonu ke hiki'i 'a e 'uhingá 'o 'oatu ki he Feitu'u na. Ne u fakamalanga ki ai 'aneafi 'Eiki Sea ne u fehu'i atu. Kapau 'e hiki'i mai he Palēmiá 'a e 'uhingá, pea na'e 'i ai pē ho'o ki'i malimali pea ke pehē, 'o, me'a ia 'a nautolu, ko ho'o tali ia 'aneafi 'Eiki Sea. 'A ia 'oku 'uhinga 'oku taka ho 'atamaí 'oku ke tui ki he me'a na'a ku fehu'i atú. Ka 'oku te'eki ai ke 'oatu e me'a ko iá he pongipongi ni kiate koe 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ko u faka'apa'apa lahi ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e tu'u ko ē he taimi ní 'Eiki Sea,

'Eiki Sea Le'ole'o: To e miniti 'e taha, fakamā'opo'opo mai.

Mo'ale Finau: Mālō. Ki'i kuikui fai ha'o ki'i lotu 'Eiki Sea he taimi ni. 'E hanga ki he laumālie 'o fakahinohino koe.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku 'ikai ke ke mea'i, 'oku 'ikai ke ke mea'i ko e tokoni pīsope au.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fai'aki ia he 'oku ke mea'i lelei pē. Ko u lotu 'aho mo e pō.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko u tui na'e, ko ho'o me'a ko ená kuo ke 'osi ma'u 'e koe laumālie totonú, ko u lave'i pē 'e au 'Eiki Sea. Na'a ku fakamalanga 'aneuhu, ko e Feitu'u na 'oku 'ikai te ke fakaongoongo koe ki ha taha. 'Oku ke fakaongoongo pē koe ki he laumālie. Pea ko ia ai Sea 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na 'a e me'a ko ení. Hanga 'o pukepuke 'a e melino e fonuá. Tukuange Lao ko ení 'Eiki Sea ke 'alu ki 'olunga ke tau 'alu ki he Kōmiti Kakatō pea tau lāulea ai, lava pē ke liliu ai, ka 'oku melino e fonua 'Eiki Sea. Ki'i fokotu'u vaivai pē 'Eiki Sea ki he Feitu'u na kuo 'osi, 'osi e ngaahi *definition* hono 'oatu ka ko u tui, me'a pē 'oku toe mai 'Eiki Sea ke fai'aki ...

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tokoni atu 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i tokoní pē 'aku 'e,

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao: 'E Fakafofonga, ko e Kupu 15, 'ilonga ha me'a ia 'i he 'ū Lao ko ení 'oku 'ikai ke 'i ai hano Lao, pea 'e fai ia. Ko e 33, 34, 35, ko ia ia 'oku tau, ko e 'u tu'utu'uni ia. 'Osi, ko e 'ū me'a fakavavevavé, 33, 34, 35. Ka 'i ai ha me'a kitu'a ai, pea 'e fai he 'e Seá 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e 33, 34, 35.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. Ko e sekoni faka'osí 'Eiki Sea, fakamolemole pē. Ko e pule 'a e Feitu'u na 'e fakatatau ki he *proceedings*. Ko e *proceedings* 'oku 'uhinga ia ko e Lao ko ē, 'a 'ē, te ke pule fakatatau pē ki he Lao ko ē, fakaongoongo ki he ue'i 'a e totonú 'Eiki Sea te ke lava pē koe 'o fai tu'utu'uni kae hoko atu 'etau Lao ko eni. Ko e ki'i Lao si'isi'i pē eni 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Hou'eiki, 'i ai ha taha 'e to e malanga.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, me'a mai Fakafofonga Kakai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku fokoutua hake pē au ia Sea,

<001>

Taimi: 1425-1430

Veivosa Taka: ... ke u poupu'i 'a e me'a 'a Vava'u 16 pea mo e Minisitā Polisi. 'Eiki Sea ko u fie fakahoha'a atu pē 'Eiki Sea 'a e maumau lao na'e fakahoko he Feitu'ú na 'o monuka ai 'a e Tohi Tu'utu'uni Ngāue ho'o Falé 'a e Fale Aleá 'Eiki Sea. Kupu taha, 125-133 Sea ka te u fakahoha'a atu 'i he 128. Ki mu'a ia Sea ke u fakahoha'a he 128 'oku ou fakahoko atu 'a e maumau lao nake fakahoko ko ho'o pāloti'i fakalukufua 'a e fu'u laó 11 'o fokotu'u na he tēpile e Feitu'u na pāloti 'uluaki ko e 'uluaki maumau ia. Ua, ko e maumau hono ua ko ho 'ikai ke ke 'oange ha faingamālie 'Eiki Minisitā Laó ke ne fakahoko hano fakama'ala'ala e laó pea 'osi ko iá hano miniti 'e nima pea tapu ke to e fai ki ai ha tīpeiti. Sea pea kuo tīpeiti ho Falé pea ko e maumau ia hono

tolu. Ko e maumau hono, hono hokó ‘Eiki Sea ‘i he Kupu 131 konga *b* ‘oku pehē ai, “‘Oku fokotu’u atu kā ‘e ‘ikai ke kau heni ‘a e ‘Esitīmetí *a, b*, Lao Fakaangaanga ‘oku fakamo’oni mai ‘e he Palēmiá ‘oku fakavavevave.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamo’o ...

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea ko e maumau ia hono hokó.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamo’oni’i mai ‘e he Palēmiá ‘oku ‘ikai ko e fakamo’oni. Ko ‘etau Tu’utu’uní ia.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea kapau te u afe ki ho me’a ko eni ‘oku ke me’a ki aí ka ko u ‘oatu pē ‘e au ia ‘a e ngaahi me’a ‘oku maumau’i ‘e he Fale ‘eiki ni pea ‘oku monuka ai ‘a e Tohi Tu’utu’uni Ngāue ho Falé. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e me’a pē kuo tau lave fekau’aki pea mo ha fakavavevave ‘oku ‘osi māhino ki he Feitu’ú na pea mo e Fale ‘eiki ni ‘oku ‘osi taimi ke tau ‘oua to e fai ha tīpeiti ‘oua to e ‘omai ha faka’uhinga ‘oua to e ‘omai ha fa’ahinga me’a ke ne hanga ‘o uēsia ‘a e ma’a ‘o e tohi kuo fakafolau faka, ‘oku ‘omi mei he ‘Eiki Palēmia. ‘Uluaki ko hono fakamo’oni’i ‘oku pehē mai ke fakamo’oni’i ‘oku, ko e tohi eni na’e ‘omai mei he Palēmiá. ‘Uluaki ‘oku ‘i ai ha *letterhead* ai e ‘ofisi e Palēmiá. Ua, fakamo’oni mai ‘oku fakamo’oni e Palēmiá ko ‘ene tohi eni. Tolu pea taa’i ki ai e sītapa ‘a e ‘ofisi e Palēmiá pea ko u tui ko ‘ene masanisani ia ‘a e me’a ‘oku ke ‘uhinga ki ai ‘Eiki Sea ka ko ‘eku fokotu’u atu pē au ‘Eiki Sea ‘i he tui ‘a e motu’a ni kuo, mo e kole ki he Feitu’ú na ke ‘omi mu’a ‘etau lao ka tau lau tu’o ua kae lava ke to’o atu ‘a e fu’u lao ko eni talu mei he taha kamata e Fale Alea ‘o Tonga ‘Eiki Sea te’eki ai ke ‘i ai ha tu’utu’uni pehē ni ke lau e fu’u lao ‘omai ‘o fokotu’utu’u he Feitu’ú na ‘i mu’a tapu mo e Feitu’ú na. Ko ia ai ‘oku ou kole ai ‘Eiki Sea ke tau foki mai mu’a ‘etau aleá ke tau lau tu’o ua ‘a e lao fakaangaangá he ko e faka’uhinga lea ‘o e lao fakaangaanga ‘Eiki Sea ko ha lao ‘oku ‘omai ke tali. Pea ko u tui ko e konga ia ‘oku ou fakahoha’a atu ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai e Feitu’ú na ke ke tu’utu’uni aofangatuku. ‘I he Kupu 31 31 ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e konga ai ‘oku ou tui ko e konga ia ‘oku ke kei ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakatonutonu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Ki’i me’a ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

Lord Tu’i’āfitu: Fakatonutonu ‘oku ‘i he mafai ‘o e ‘Eiki Sea he Kupu 16 (2).

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a hifo Fakafofonga fika 13 ki lalo.

Lord Tu’i’āfitu: ‘E ‘ikai fakangatangata pē fakasi’isi’i ‘a e ngaahi mafai ‘o e ‘Eiki Sea. Fakafofonga ko ení ‘oku ne hanga ‘o tukuhifo ‘a e mafai ‘o e Feitu’ú na Sea mo e fatongia ‘o e Feitu’ú na mālō.

Fokotu'u 'oku maumaulao e lele 'a e Fale he kuo monuka Tohi Tu'utu'uni

Veivosa Taka: Mālō 'Eiki Sea ka ko e kongā 'Eiki Sea 'oku ou fakahoha'a aī ki he ngaahi, tau feinga mu'a 'Eiki Sea ke tau hanga 'o fakalelei'i 'a e ngaahi maumau ko eni 'oku ou 'oatu ki he Feitu'ú na pea mo hono hokó. 'I he 'asenita 'o e Fale ni 'Eiki Sea 'oku lave mai ai ko e ngaahi lao fakaangaanga. 'Aho ni mo 'aneafi 'oku 'omai e mu'omu'a mai 'a e lipooti ia 'a e 'Ateni Senialé 'Atita Senialé ka ko e me'a 'oku ou lave ki ai 'Eiki Sea ki he liliu vave 'asenita mei he 'asenita ne mau 'uluaki ma'u 'oku mu'a 'a e lao fakaangaanga pea toki hoko atu he ko e, ko e tohi 'a e Palēmia 'oku 'omai pea mo e kongā ko eni 'a e lipooti 'a e, hangē pē ia Sea ha kongā pē ia 'o e laó ka ko u tui ko e kongā ia 'oku ou pehē 'oku maumau'i he Feitu'ú na 'a e 'asenita hotau Fale ni pea 'oku ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Veivosa Taka: ... 'uhinga ai 'ene maumau. 'Oku hangēhangē eni ia Sea. Kuo mu'omu'a hake 'amui ia, 'o 'alu ia 'o mu'omu'a, kae muimui 'a mu'a ia. Pea ko u tui 'Eiki Sea. Pea ko e kongā ia 'oku ou fokotu'u atu ki he Feitu'u na. 'Oku monuka ho Fale, Pea 'oku ou tui ta'etoe veiveiua, 'oku 'i ai 'a e 'asenita 'a e Feitu'u na. Pea 'oku ou hanga 'o fakahoko atu ki he Feitu'u na, ke fai ha'o Tu'utu'uni. Ko mautolu na'a mau fili 'a e Feitu'u na pea ke ha'u koe 'o tu'utu'uni aofangatuku 'ia mautolu. Pea ko u tui 'Eiki Sea. Ko 'eku fokotu'u atu ia. Tau foki mu'a ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni pea tau ngāue'i mai ia, kae lava ke fanongo 'a e kakai 'oku folau lelei hotau vaka. Ko hono 'uhinga ia Sea, 'oku ou fokotu'u atu ai, ke tau pāloti ke tau tali mu'a ke tukuhifo 'a e Lao ki he kupu hono hoko 'a e kupu 133 (3). Pea ko u tui Sea, ko e kongā ia. Kimu'a pea ...kupu si'i (ii). 'Oku to e fiema'u ke toe fakama'ala'ala 'e he Minisitā Lao, 'ene Lao, pea tau foki hifo leva ke pāloti hono ua. Sea! Ko e kongā pē ia 'eku lave atu ki he Feitu'u na mo e tui ta'etoe veiveiua 'a e motu'a ni'oku mōnuka 'a e Fale 'eiki ni, pea 'oku maumaulao 'a e Fale. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Minisitā Leipa!

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Leipa: Mālō 'aupito. Sea! _Ko 'eku ...mahalo kuo 'osi mauu 'a e ki'i fetō'aki ko ia ki he fo'i lea ko ia. Ko e fakamo'oni'i. Ka ko 'eku 'uhinga, tau pehē. Ko 'eku fehu'i atu pē 'a'aku ia pē te ke loto lelei nai ke lau tu'o ua 'etau Lao? Pē 'i ai hano kovi ki he Feitu'u na? Pea ka 'i ai ha taha 'oku ne fiema'u ke tipeiti'i pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, ke tau feme'a'aki ai. Pē te ke loto lelei ki ai?

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā. Fakamanatu atu pē Hou'eiki kia moutolu. Na'a ku 'osi 'ai atu pē 'anenai. 'Oku 'ikai ko ha'aku toki Sea eni. Na'e fakalilifu ange 'a e taimi na'a ku Sea ai,'i he taimi, na'e fai ai 'a e liliu mei he taimi Pule'anga Faka-Tu'i ki he Pule'anga Faka-Temokāliti. Pea na'e lahi ange 'a e ngaahi ngafa fatongia.

Veivosa Taka: Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo.

Fakamahino Sea Le’ole’o ‘i ai ‘ene taukei he fatongia Sea Fale Alea

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘ikai ko ha’aku toki Sea eni. Na’e fakalilifu ange ‘a e taimi ko u Sea, ai ‘i he taimi na’e liliu mei he Pule’anga Fakatu’i ki he Pule’anga Fakatemokalati. Pea na’e lahi ange ‘a e ngaahi ngafa fatongia .

Veivosa Taka: Sea! Fakatonutonu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki’i me’a ki lalo.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo Fakafofonga Fika 13, pea kuo ‘osi ‘oatu ‘a e me’a ke ke malanga ai ‘anenai. Pea kuo hanga leva ‘e he ngāue ko ia, he kuo maheni ‘a e motu’a ni pea mo e faifatongia. Pea na’e ‘ai ke mahino he ‘aho ko ia ‘a e makehe ‘a e mafai ‘o e Sea, mei he mafai ‘o e Kapineti. Ko e taha eni ‘a e me’a ‘oku ou hanga ‘o fakamanatu atu kia kimoutolu. Na’e hanga ‘e he Palēmia ‘o e ‘aho ko ia ‘o fekau au ke u fai tu’utu’uni ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato koe’uhi he na’e ‘i ai ‘a e *issue* na’e fiema’u ke ‘oua ‘e to e alea’i ‘i he Kōmiti Kakato kae fakafoki ki he Sea. Na’e ‘ikai ke u fai ‘a e me’a ko ia ke mahino ki he Palēmia ‘o e ‘aho ko ia ‘oku kehekehe ‘a e mafai pule ‘o e Kapineti mei he mafai pule ‘o e Fale Alea. Ko e Tu’utu’uni ko ē ‘oku mou ‘omai he ‘ikai te mou lava ‘o liliu ‘aki hoku fatongia ko e Sea Fale Alea. ‘Osi mea’i lele pē ‘e he ‘Eiki Minsitā Leipa, taha ‘o e ngaahi teke fakapolitikale na’a mou fai mei tu’a, na’a mou ue’i au, koe’uhi ke u fai Tu’utu’uni ‘i he Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Ka na’e ‘ikai ke u fai ho’o Tu’utu’uni koe’uhi he ‘oku tu’u ‘i he tu’unga ‘o e liliu Konisitūtone ‘o e ‘aho ko ia. Pea ko e liliu ‘o fekau’aki pea mo e kekekele ‘o e fonua. Hou’eiki! Te u fakama’ala’ala atu kiate kimoutolu ‘a e fatongia ‘o e Sea. Pea te u hanga ‘o fokotu’u atu kia kimoutolu ke mou mea’i. ‘Oku ‘i ai ‘a e mafai, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Sea, ‘i he Fale ‘eiki ke kehekehe ‘a e Sea ‘o e Fale Alea pea mei he Pule’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Sea ko e fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai mai pē ho’o fakatonutonu ke ke fiemālie.

Fehu’ia mafai e Sea mo e ola ‘ene faitu’utu’uni aofangatuku

Veivosa Taka: Tapu mo e Sea, mo e Fale ‘eiki ni. Sea, ko ‘eku fakatonutonu ho’o fakahoko mai ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku ke me’a mai ‘aki. Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku hala pē ho’o me’a ko ena. He ‘oku ‘ikai ke u tokanga au pē ko e ha ‘a e lōloa, pē ko e hā ‘a e fuoloa ho’o hoko ko e Sea. Ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai? Ko e hā ‘a e ola ho’o faifatongia na’e fakahoko?

Lord Tu’i’āfituSea! Ki’i fakatonutonu!

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai, ko e ola leva ‘o e Tu’utu’uni

Lord Tu’i’afitu: Ki’i fakatonutonu atu Sea, ‘i he kupu 15 mo e 16 ‘oku ‘i ai he mafai mo e fatongia ‘o e Feitu’u na. ‘Oku hōhoa tataua ia mo e tēpile 7 ‘a e fā’unga ‘o ha fili ‘o ha Pule’anga ‘i he fili ‘o e Palēmia mo e Sea mo e Tokoni Sea. Ko e fuofua Pule’anga ia ‘i he ‘uhinga ‘o e liliu politikale ‘i he 2010. ‘Oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e Feitu’u na. Ki’i me’a hifo pē ki he kupu 7 ‘i he tēpile 7, ‘a e mahu’inga ‘o e Sea, ‘i he ‘ene kehekehe mei he Palēmia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki! Kuo u ‘osi lave ki he fatongia pea mo e tu’utu’uni pea mo e ngaahi me’a ‘oku mou me’a mai ‘aki. ‘Eiki Minisitā Pa’anga! ‘Oku ou fanongo lelei pē ki he me’a ‘oku mou feme’a’aki. Ko e *certify* ko ē ...

<004>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... ‘a e ‘ofisi ako, ko e *certify* pē ‘a e ‘ofisi ako, pea ‘oku *compliant* pē ia ma’a e ‘ofisi ako. Ko e *certify* ko ē pē ko e fakamo’oni’i ‘a e Potungāue Mo’ui me’a pē ia ‘a e Potungāue Mo’ui, me’a ko ē ‘a e Potungue Lao, me’a pē ia ‘a ‘au Potungāue Lao, me’a ‘a e Potungāue Leipa, ko e me’a pē ia ‘a e Potungāue Leipa, me’a fakatauhi tohi ‘i he taimi na’a ke ‘atita ai me’a pē ia ‘a moutolu ‘i he ‘atita. Ko e me’a ko eni ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni, pea mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘o mahino fakatatau mo e fale’i ‘a e motu’a ni ‘oku ‘i he tu’utu’uni ko eni ko e fiema’u ke mou fakamo’oni’i mai he ‘oku lahi hono ngāue hala ‘aki ‘e he Pule’anga honau fatongia ko ho’omou me’a atu pē me’a mai ‘o mou me’a mai ko e lao fakavavevave eni. Kapau te mou me’a ki he tohi na’a ku ‘osi fakahoko atú, ko e tohi ma’a ‘asinisini pea ‘ikai ke to e fehu’ia, ki he pa’anga ‘inivesimeni na’e fakamo’oni’i mai ‘oku ‘i ai ‘a e 30 miliona.

Tui Sea Le’ole’o te’eki fakamo’oni’i Pule’anga ko e ngaahi lao ‘oku fakavavevave

Ko e tohi ko eni na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia, ki’i fanongo pē, te’eki ai fakamo’oni’i mai ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku fai ai ‘a e fakavavevave, pea ‘oku mau ‘osi a’u mautolu mo e kau ngāue ki tu’apule’anga, ‘oku ke ‘osi mea’i pē Minisitā Leipa na’a ke me’a ange ‘anenai pē au fakamahino atu ki he Feitu’u na. ‘Oku te’eki ai pē ke mou fakamo’oni’i mai, pea na’a ke kole mai ‘e he Feitu’u na pē ‘e ‘omai ha tohi ‘oku ou talaange, ‘oku ‘ikai ke u kau ‘ikai ko ha fatongia ‘o e Sea ke ne to e fale’i moutolu Pule’anga, ‘ai ke tau makehekehe pē mafai, pea mou mahino’i pē ho’omou me’a mai ki Fale ni.

‘Eiki Palēmia: Sea ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai angé ‘Eiki Palēmia.

Puipuitu’a ki he tohi mei he Pule’anga ‘oku fakavavevave ngaahi Lao

‘Eiki Palēmia: Tapu atu mo e Feitu’u na, ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e hou’eiki, ‘e lau atu ‘a e tohi ‘e he tokotaha ‘i he tēpile ko eni, kā te u ‘uluaki ‘oatu ha ki’i puipuitu’a. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i fehu’i ‘oku ou loto ke u fehu’i atu kia moutolu. Ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku fiema’u ai ke fa’u ha lao pea ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku fakavavevave ai. Te u ki’i lave nounou ki he me’a ko ia.

Sea na'a ku kau 'i hono alea'i 'a e lao ko eni 'i he 2014. Pea mei he 2014 na'a ku kau 'i he lotu fakataha mo e tokolahi 'o e Fale Alea ko ia ke fakahoko fakamānava'i 'a e lao ko eni, pea 'oku hangē ko ia 'oku mou mea'i, na'e 'ave ki he 'Ene 'Afio, 'ikai ke tali, to e fakafoki mai, kuo 'osi fai 'a e lau ia ki ai, pea he 'ikai ke u to e lave ki ai. Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku fakavavevave ai, kimui ke toki lau atu ē, kimu'a ke toki lau atu, 'oku ou 'oatu'a e 'uhinga ko eni. 'E toki lava ha Pule'anga 'o fakahoko kakato mo lelei hono fatongia makatu'unga 'i he ngaahi lao 'oku nau fa'u 'o fakatatau ki he vīsone. 'E toki lava ha Pule'anga 'o fakahoko hono fatongia pea mo ene vīsone 'i he ngaahi lao 'oku ne fa'u. Talu mei he 2014 a'u mai ki he 'aho ni ta'u eni 'e **ono**, mo 'emau tatali ke fakamānava'i 'a e lao ko eni kae lava 'o fakahoko homau fatongia. Ko 'ene fakavavevave ia, ta'u eni 'e fā 'emau Pule'anga mo e te'eki ai ke lava 'o fakamānava'i.

'Eiki Sea, 'oku ou fie lave atu ki he mahu'inga 'o e fakamānava'i. Na'e hanga 'e he 'Otua 'o natunatu 'a e fo'i kelekele pea ne fakatupu 'a 'Atama, na'e fu'u fo'i noa pē, ko e hā 'a e fu'u mahu'inga 'a e sino 'o 'Ātama, ko e 'aho ko ē na'e toki hō ai 'e he 'Otua 'a e mānava kia 'Ātama pea ngaue 'a 'Ātama ko ene toki kakato ia 'a 'Ātama.

Sea talu 'emau nofo mo e lao ko eni ta'u eni 'e ono. Ko e lao eni te ne lava 'o fakakakato mai **ka mau** lava 'o fakahoko homau fatongia, pea 'oku ou fokotu'u atu 'oku fakavavevave, 'osi eni 'a e ta'u 'e **ono** mo 'emau tatali. Ko e ngaahi lao ko eni Sea 'oku 'i ai 'ene fekau'aki tonu mo e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ko eni, talamai 'e ha taha 'oku ta'emo'oni 'a e me'a ko ia. Ko e 'ū lao ko eni 'oku ou fokotu'u atu he 'ikai mau lava 'o fakahoko 'emau vīsone mo fakahoko homau fatongia kapau **he** 'ikai ke tali 'ū lao ko eni. Pea ko e 'uhinga ia 'oku mau kole atu ai ke fakavavevave.

Sea 'oku ou faka'apa'apa ki he Fale ni, Feitu'u na, ko e Pule'anga eni 'oku ou lea atu ai, ko e **Executive** eni. 'Oku ou tui kā 'i ai ha me'a 'oku mau fokotu'u atu kae lava 'o fakahoko homau fatongia na'e fili ai kimautolu 'e he kakai, ko e 'ū lao eni te ne lava, ta'u eni 'e **ono** mo 'emau tatali. Ko e fakavavevave ia 'oku ou kole atu, 'oku fakavavevave ke fai mo tali 'a e lao ko eni. Pea kapau 'oku ke to e fiema'u ke to e tānaki atu ha 'uhinga, ko e 'uhinga pē foki 'eku 'ai ko ho'omou vili ko ē ke 'oatu ha 'uhinga, pea ko e 'uhinga eni 'oku ou 'oatu. Kā 'oku mau kei tu'uma'u 'i he 'uhinga ko ē ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia fakamolemole te ke talangofua pē ki he Fale Alea fakamolemole. Ko e kole atu pē ke 'omai 'a e tohi fakavavevave pea 'oku mou 'omai, 'io, fou 'i he'etau ...

<005>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Sea Le'ole'o: ... Tohi Tu'utu'uni. 'Oku ou fiema'u pē ke fakamo'oni'i mai ko e hā e 'uhinga 'o e fakavavevave. He 'ikai te mou toe lava 'o liliu au he kuo 'osi 'i ai 'a e makatu'unga 'o 'etau ngāue 'oku fa'i.

Ngaahi puipuitu'a ki he fiema'u fakavavevave Pule'anga e 'u lao

'Eiki Palēmia: Sea, ko eni 'e lau atu 'a e tohi, 'a e fakavavevave, ka u 'oatu e puipuitu'a ko eni,

ko e 'uhinga 'oku mau falavavevave aí, Sea, he 'oku kaungatonu 'a e Lao ko ení ki he fakahoko fatongia 'a e me'a ko ení. 'Oku te'eki ai ke fakamānava'i e Lao ko ení.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke u kau au 'i ho'omou feme'a'akí. 'Oku ou tokanga pē au ki hoku fatongiá, ke mahino ki he Feitu'una, kuo u 'osi 'oatu. Na'a ku 'osi lau e tohi fakavavevave ...

'Eiki Palēmia: Sea, faka'osi kae toki lau atu e tohi. Ko e taimi ko ē

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia, ko fē e tohi fakavavevave ko e 'uhinga

'Eiki Palēmia: Ko eni 'e lau atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko eni kuo 'osi 'oatu ki he ta'ahine ke 'oatu ki he Kalake, kātaki.

'Eiki Palēmia: Faka'osi pē eni ka ke toki me'a mai e lau e me'a ko ena kapau 'oku... Ko e faka'osí, Sea, ko e taimi ko ē 'oku fai ai e ngaahi fehikitaki e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai 'a e uesia ai 'a e *Budget* 'a e Pule'angá. He 'ikai ke mau lava 'o fakahoko e fatongia ko iá ko hono fokotu'utu'u lelei e *Budget*, he 'oku 'i ai 'ene kaungatonu mo e fehikitaki holo e ngaahi tu'unga ko eni, ma'olunga 'i he Pule'angá, 'a eni 'oku 'asi he me'a. Ko e taha ia e 'uhingá ia, kaiekehe Sea, ko e tohi ena kuo 'osi fakahoko atu ki he Feitu'u na, neongo ko e 'uhinga ko ē 'oku mau tu'uma'u aí, 'a ē pē ko ē na'e 'osi 'oatú, ka koe'uhí ko ho'omou vili mai ko ē ke 'oatu ha 'uhingá, ko e 'uhingá ena. Fakataha mo e 'uhinga ko ē na'a ku toki fakalau atú.

Tu'utu'uni Sea toloi alea'i ngaahi lao kae tukuhifo ki he Kōmiti Lao pea lipooti ki Fale 'osi uike 2

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia, fakamolemole Hou'eiki. Ko e fofonga e tohi ko ē 'oku fai mai ia hē. Ko e toki 'osi pē eni e malanga 'a e Minisitā Pa'anga, ko e Feitu'u na pē 'i he 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku totonu ke tohi mai 'i he me'a fakavavevave. 'Ikai ha kaunga e Minisitā Laó ia ai, ki he tohi fakavavevave ko ení. Ko e fu'u me'a eni ia 'oku fakamo'oni mai e Minisitā Lao ia ai. To'o atu e me'a ko ē. Hou'eiki, 'oku tau fakalōloa tautolu ia, pea ko e founa ia te mou ngāue'aki Pule'anga 'i he Fale ni. 'Oku ou pehē, toloi 'etau ngaahi fo'i Lao ko ení, 'ave ki he Kōmiti Laó. Kupu 131, 'ave ko e Kōmiti Lao he uike 'e 2, pea 'omai e ngaahi fakamatata hoko atu mei he Kōmiti Lao 'i he uike 'e 2, kapau te nau fai ha *consultation* ma'a e polokalama ia 'a e Fale Aleá te tau fakalele ki ai ha taimi ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ka u ki'i tokoni atu.

Veivosa Taka: Sea, ko e fakatonutonu.

Tu'utu'uni Sea hoko ia ko e precedent he hokohoko atu ngāue Fale Alea he kaha'u

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko hotau ngata'anga ia, me'a ki lalo, mo me'a ki lalo. Mo me'a ki lalo, Fakafofonga Fika 13, ongo Ha'apai, me'a ki lalo. Te mou hanga 'o veteki 'a e Fale Alea 'o Tonga

he fa'ahinga founa ngāue ko eni. Te tau fokotu'u 'a e fa'ahinga *precedent* 'i heni, ko e me'a eni te tau a'u ki ai, te mou me'a mai 'o 'omai ho'omou ngāue 'o fakafou 'i he founa totonu mo lelei, pea 'oku tau ma'u ai e laumālie 'o e ngāue fakataha. Kiate au, he'eku tu'utu'uni, fakatatau mo e kupu 1 (2), me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ki'i tokoni atu, Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo. Te mou me'a 'o 'omai e tohi, pea fakamo'oni mai e Minisitā Laó, 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu ke ha'u 'a e Minisitā Lao ke kau he fakamo'oni tohi ko ía. Kupu 2. 'Oku 'i he 'Eiki Sea, 'a e taimi pē 'oku fehu'ia ai ke ne tu'utu'uni fekau'aki mo e faka'uhinga mo hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni pea ne tu'utu'uni ki ha me'a 'oku 'ikai hā ai.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu. Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea kuo u 'osi fokotu'u atu kia moutolu, Hou'eiki. Me'a ki lalo Fakafofonga Fika 13. Fu'u lōloa 'etau feme'a'aki, me'a ki lalo. Pea 'oku fu'u lōloa 'etau feme'a'aki ki ai. Kuo lahi mo e ngaahi me'a 'oku fakamanamana.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e tohi ko 'ena.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo. Me'a ki lalo, 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e tohi ko 'ena, kātaki 'oku fakamo'oni atu ai e Palēmia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo 'Eiki Minisitā. Pea kuo lahi mo ho'omou ngaahi fakamanamana'i au, ka ko e me'a eni 'oku ou lave ki ai, ke tau hoko atu 'aki ia 'etau ngāue. Hoko 'etau ngāue, Kalake, kuo hā e tohi tangi 'o fekau'aki pea mo e tohi tangi, 'a eni ko ē 'a 'Atele?

Veivosa Taka: Sea, ko e fakatonutonu, Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e hā e me'a 'oku fakatonutonu 'e he Feitu'u na?

Veivosa Taka: 'Oku ou fakatonutonu atu, 'Eiki Sea, e kupu 131 (1), konga ko ē 'oku pehē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Fakafofonga. Fakafofonga, toki fai ho'omou me'a ko ena na'a mou fokotu'u ke mou *impeach* au pē te mou fai e me'a ko ena. Me'a ki lalo.

Veivosa Taka: Fakamolemole mu'a, Sea, 'o 'omai ha ki'i faingamālie.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ave ki tu'a. Ke fu'u talangata'a 'aupito kiate au. Me'a mai ange, Fakafofonga Ha'apai.

Lipooti Sea Kōmiti ngaahi Totonu Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Kolisi Tonga

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki Fale Alea 'o

Tongá. Na'e fakahoko e fakataha 'ane ho'atā 'a e Kōmiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá, fekau'aki mo e tohi tangi ko ia ...

<006>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu'iha'angana : ... 'e 'omaí, pea 'oku ai pē 'a e ngaahi fakatonutonu 'oku ki'i ngāue 'a e kau ...

'Eiki Sea Le'ole'o : Sātini, taki kitu'a 'a e Fakafofonga Fika 13, ka 'ikai ke ke me'a kitu'a, te u tu'utu'uni leva pea te ke me'a mama'o 'e 'ikai te ke 'i Falé ni.

Veivosa Taka : Sea, na'a ke ui mai hoku hingoá ?

'Eiki Sea Le'ole'o : Mokomoko e Feitu'ú na, me'a pē ki hē kitu'a ke ke mokomoko pea ke toki me'a mai.

Lord Tu'iha'angana : ... pea 'oku 'i ai pē mo e fanga ki'i, mo e ngaahi Tohi Tangi ko ē 'oku 'i ai ha kalama mo e fanga ki'i me'a pehē, pea ko 'enau fakatonutonu mai pē 'e hoko atu ke lipooti mai mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'E lava ma'u ki 'apongipongi?

Lord Tu'iha'angana : Mahalo 'e 'osi maau pē ki 'apongipongi, mahalo ki he efiafi. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō. Kalake, koe'uhi ko 'etau ngāué, 'e hoko atu pē 'etau ngāue. Hou'eiki fakatatau mo ho'omou pālōti hoko atu pē 'etau ngāue 'atautolu. Ka ko e fakatatau mo 'eku tu'utu'uni, 'ave eni ki he Kōmiti Laó, hoko atu e ngāue 'a e Kōmiti Laó fai ha *presentation* 'a e Falé ki he Lao ko ení 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakavavevave. Hangē ko ia ko e me'a na'a ku lave ki ai.

'Eiki Minisitā Lao : Sea, ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hangē ko ia na'a ku lave ki aí 'oku 'ikai fakamo'oni'i mai 'e he Pule'angá, pea a'u ko ho'o fakamo'oni mai 'Eiki Minisitā Lao 'i he tohí, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o kaunga ke ke fakamo'oni mai 'i he tohi fakavavevave.

'Eiki Minisitā Lao : Sea, 'oku 'asi 'i he tohi, na'e fakakouna au 'e he Palēmia. Ko e tu'utu'uni ia.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni fakamolemole ki he Feitu'ú na...

'Eiki Minisitā Lao : Pea ko e uá Sea, 'oku kei fakavavevave pē ena. Te mau hanga 'o fakakakato 'a e me'a ko ia 'oku ke loto koe ki aí, kae kei tauhi pē ena ko e fakavavevave.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'E Hou'eiki, me'a ki lalo Fakafofonga, 'Eiki Minisitā Lao. Ko e me'a ko ē 'oku mou fai ki he Fakamaau'angá he 'ikai ke mou fai 'e moutolu ki he Fale Alea 'o Tonga. Kapau 'oku mou 'osi a'u ho'omou fai tu'utu'uni ki he Fakamaau'angá, 'oku ou kole fakamolemole atu, 'oua te mou fai ki heni. 'Oku 'i ai pē mafai e Seá, pea 'oku ke 'osi mea'i lelei pē 'Eiki Palēmia, pea 'oku ou tokanga 'au'aupito ki he ma'uma'uluta, pea mo e fe'ofa'ofani 'o e Falé ni, ke tau tataki ha tu'unga 'oku to e lelei ange.

Hou'eiki, mou ki'i mālōlō, 'osi ko iá pea tau toki **foki** mai ki he Falé ni, 'i he tu'unga ko enie tu'utu'uni 'oku ou 'atú pea 'oku ou fakamolemole atu kia moutolu 'e Hou'eiki, Ko e me'a pē eni te tau ma'u ai 'a e faaitaha mo e kakai 'o e fonuá ni, tuku ki he Falé ke nau fai e ngāue 'a e Falé 'o fakatatau mo e tu'utu'uni 'oku ou 'atu. Pea ko e tu'utu'uni ko iá ko e me'a kehe ia 'Eiki Minisitā Polisi, hangē ko e me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai 'o fekau'aki pea mo hono *impeach* e motu'á ni. 'Oku ou fou atu pē he'etau Tohi Tu'utu'uni. Fakataha mo e Fakafofonga Fika 12, ko ho'o fakamanamana'i au ki he ngāue e Falé ni. Ko u faka'amu ange, ke 'i ai ha Sea 'i he kaha'ú, 'i he lolotongá ni mo e kaha'u hoko maí, te nau fou mai pē 'i he founa tatau mo e laumālie. Tu'uma'u 'i ho fatongiá, fai ki he mo'oni mo totonu 'o 'ikai ke kau noa'ia e Pule'angá 'i he mafai e Fale Alea

Mō'ale Fīnau : Sea, fakamolemole lava ke u lea atu ha ki'i miniti 'e taha Sea fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ka 'i he'ene pehē Fakafofonga ...

Mō'ale Fīnau : 'Eiki Sea, 'oku hala ho'o me'a mai 'oku ou fakamanamana'i e Feitu'ú na. 'Eiki Sea ko 'eku ...

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Oku ou nouti pē heni fakamolemole ki he Feitu'ú na, ho'o me'a mai ke fakapotopoto 'eku tu'utu'uni he 'e kovi ia ki he fonua. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano kovi 'o'ona ki he fonua. 'Oku sai 'aupito 'aupito pē eni ki he fakalūkufua e Fale.

Mō'ale Fīnau : Ko e 'uhinga 'eku faka'uhingá 'Eiki Sea, ko e faka'uhinga pē 'oku 'asi he Lao. Ko e faka'uhinga ia 'a e motu'á ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko ia, ko e faka'uhinga 'a e motu'á na...

Mō'ale Fīnau : 'Oku 'ikai ko ha fakamanamana 'eku 'atu 'eku 'uhingá 'Eiki Sea, fakamolemole. 'Oku 'ikai totonu ke ke 'ai mai e lea ko iá kiate au.

'Eiki Sea Le'ole'o : Hou'eiki, tau toloi, mou ki'i mālōlō ka mou toki me'a mai ke toki hoko atu 'etau ngāue.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1505-1510

Sātini Le'o: M'ó e'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Aleá. (*Lord Tu'ilakepa*)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki koe‘uhí ‘oku ‘i ai ‘etau ngāue hoko atu he Kōmiti Kakatō kole ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato he kōmiti ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato ke me’a mai. Mālō. Tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. (Liliu ‘o **Kōmiti Kakato**)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou fakama’ama’a atu. Tapu pea mo e Hau ‘o e fonuá, Fale ‘o Ha’a Moheofo ...

<002>

Taimi: 1510-1515

Sea Kōmiti Kakato: ... fakatapu kia Pilinisi Ata, kae ‘uma’ā e Hou’eiki. Fakatapu atu ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai. Mālō mu’a ‘etau lava.

Tu’utu’uni Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu Pule’i Sino’i Pa’anga Mālōlō Ngāue Fakapule’anga 2016

Hou’eiki mou me’a hifo pē ki he ‘etau ‘asenita. ‘Oku tau ‘i he Fika 5, 5.1 Tu’utu’uni Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu Pule’i ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue Fakapule’anga 2016. Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea tapu mo e Feitu’u na. Fakamolemole pē kae ‘oleva ke huke hake ‘a e fu’u *folder* he kuo hangē ‘oku lēlea pē lotó he ‘etau, ‘i he ‘etau ha’u mei Fale Aleá ‘oku te’eki ke maau ki he sio ki he me’á. Nau fakakaukau au ko e talamai foki ko e tohi tangí ka ko eni ‘oku ‘alu ki he Tu’utu’uni. Sea kole atu ki he kau ngāue kapau ‘oku ‘i ai ha, ‘e ala tokoni mai ha taha ke kumi’i mai e fo’i me’a ko eni ‘o tuku’i mai kiate au.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo ma’u Minisitā?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fakama’ala’ala Tu’utu’uni Fakatonotonu Pule’i Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue Fakapule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io. Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia pea tapu mo e Hou’eiki Nōpele, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea ko e Tu’utu’uni ko eni, Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu ki he Pule’i ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō ‘i he 2016. Ko e peesi pē ‘e taha mahalo e fo’i ‘a e ki’i fo’i laó ‘a e Tu’utu’uni. Ko e ‘uhinga pē ‘oku fetongi e Tu’utu’uni 8 ‘i he’ene tu’u motu’á kae fetongi atu ‘aki e, ‘a e Tu’utu’uni 8 fo’ou, ‘o fakahū atu ai e fo’i me’a ‘e ua. ‘A ia ko hono ‘uluaki ko e fakamole ko ia ki he sino’i pa’anga ‘a e poate ki he pa’anga tupu.

Pea ko hono ua. Ko e totongi malu'í. 'Oku 'uhinga ia ki heni Sea. Ko e sino'i pa'anga ko ia 'a e pa'anga mālōlō 'ave ia 'inivesi. 'Oatu 'e he kau mēmipa 'enau 'inasi ko ia 'i hono to'o 'enau vahé ke 'ai ke nau vāhenga mālōlō. Pea 'oku 'ave leva ia 'e he Pa'anga Mālōlō 'o e Poate 'o fakahū, ke ma'u mei ai ha tupu. Ko e fakahū ko iá, 'oku 'i ai hono fakamole ki hono tokanga'i pē ko e lea faka-Pilitānia 'oku pau pē ke 'i ai 'a e *administration cost* ... ka 'oku 'ikai ke tu'u ia he lao 'oku 'ikai ke tu'u ia he Tu'utu'uni ke to'o e faka ...

<004>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...mole ko ia ne tupu ko ē ma'u kae toki 'oange 'a e toenga ki he kau ma'u 'inasi ko ia 'i he pa'anga mālōlō, 'a ia ko e konga 'uluakí ia. Konga hono ua, 'oku 'i ai pea mo e *insure* pē ko e totongi malu'i mo'ui 'a e kau ngāue, 'a e kau ma'u 'inasi ko ia 'i he pa'anga mālōlō, 'oku fai pē mo ia 'e he pa'anga mālōlō 'i he ma'ae kau nautolu ko ia kau mēmipa, pea 'oku to e kole mai 'e he fo'i fakatonotonu ko eni ke to e kau mo e ki'i *insure* ko ia he to'o, taimi 'oku ma'u mai ai kapau 'e 'ave 'o tau pehē 'ave 'o 'inivesi 'i he Pangikē Fakalalakaka, pea ma'u mei ai ha 'osi 'a e ta'u ma'u mei ai ha pa'anga 'e taha kilu. Kapau ko e fakamole na'e fai ki he fo'i ngāue ko ia na'e 'i ai ha fakamole ai tatau mo e pa'anga 'e 1000, pea kapau ko e totongi *insure* ko ē ki he kau ngāue na'e to e 'i ai mo e pa'anga ai 'e 1000. Ko e tu'u ko ē 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e lao 'i he 'aho ni, 'oku 'ikai ke talamai pau ia ko e taimi ko ē 'e tufa ai 'a e fo'i taha kilu ko ē 'oku ma'u mai, ke 'uluaki to'o 'a e ongo fo'i 2000 ko eni 'e ua, 'a e fo'i 1000 ko ē ki he pa'anga 'o e fakamole ki hono ngāue'i 'o e fo'i ngāue ko ia, pea mo e *insure*. Ko e 'omai ki'i fo'i tu'utu'uni ko eni koe'uhí ke kau 'i he tu'utu'uni 'a ia he 'ikai ke vahe kakato ki he kau mēmipa 'a e fo'i taha kilu 'e to'o 'a e fo'i 2000, pea holo hifo ko ia, ko ia pē 'e vahe, pea ko e 'ai eni ke tu'u 'i he lao 'a e fo'i konga ko ia.

Ko e fo'i ki'i liliu pē ia 'e Sea 'oku 'omai ko e ki'i la'i pepa nounou pē ki'i fo'i lao ko eni, kā 'oku ou kole atu ke tali mu'a ki'i lao, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki...

Lord Nuku: Sea, ki'i fehu'i pē.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu'i eni Minisitā. Nōpele 'Eua.

Fehu'ia pe 'e toho fakakātoa malu'i mo'ui he taimi hoko ai ha me'a

Lord Nuku: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, ko 'eku ki'i fehu'i pē 'Eiki Minisitā Pa'anga, hangē ko eni ko 'eku fiema'u pē 'e au ia ke fakamahino'i mai pē ia angé hē koe'uhí ko e 'ai foki eni ki he totongi malu'i mo e tu'unga ko ia, pea 'oku mahino leva 'e to'o, 'a ia ko e totongi malu'i ko eni 'e fai mei he sino'i pa'anga, 'a ia ko e malu'i ko e malu'i mo'ui foki eni. 'E ma'u 'e he tokotaha ko eni ko ē totongi malu'i kātoa 'a e fo'i pa'anga ko eni ko ē 'e totongi ko ē 'i he sino'i pa'anga 'a eni ko ē 'oku ke me'a mai ki ai? Pē 'oku 'e to e vahevahe ha 'inasi ki he sino'i pa'anga, he 'oku hangē kiate au na'a ke me'a mai ko e totongi eni 'o e malu'i mo'ui, fakatonotonu mai pē, kā ko 'eku 'uhingá pē 'a'aku ia kapau 'e hoko ha me'a ki he mēmipa ko ia, 'oku ne toho fakalūkufua pē 'oku ma'u mai 'a e silini ia ko ia 'o hū ia ki he sino'i pa'anga, ko e fie fakamā'ala'ala pē Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko e ma'u 'a e motu'a ni 'oku 'i ai pē 'a e *share* 'a e tokotaha kotoa, 'o *proportionate* pē ki he'ene pa'anga ko ia 'oku 'i he loto pa'anga mālōlō. Pea te u to e ki'i tā kia nautolu ke vakai'i 'a e fo'i kongā ko ia, kā 'oku ou tui pē ko e fo'i kongā ia ko ia 'e 'ikai ke... ko e taimi vahevahe kuo pau pē ke nau *fair share*. Ko e anga ia ...

Lord Nuku: Ko ia kā ko 'eklu 'uhinga foki 'aku ia ko e 'uhinga foki ia ko eni ko e tu'utu'uni ko e tu'utu'uni malu'i fakafo'ituitui ki he mēmipa.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia.

Tui ki he totonu fakafo'ituitui tokotaha totongi malu'i mo'ui ki he'ene pa'anga mālōlō

Lord Nuku: Pea ko 'eku 'uhinga ki ai pē ko e hā hono 'inasi kakato, 'a ē ko ē 'e ma'u pea kapau te ne ma'u fakalukufua ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia he 'oku ou pou pou pē au ia ki ai, kā koe'uhí ke mahino pē 'a e tūkunga ko ē 'o e silini malu'i. Pea kapau hangē ko ena ko ho'o me'a 'oku te'eki ai ke fu'u pau, kā ko e me'a pē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Minisitā Pa'anga, kā ko e pea kapau kae sai pē ia he ko ena 'oku ou tui pē 'oku fai pē ho'omou femahino'aki, kā ko 'eku tuí 'a'aku ia 'oku 'ikai ke u tui tatau au mo e me'a ko ē na'a ke toki 'omai, kuo pau ke 'i ai ko honau *share* pē 'oku 'oange, 'oku ou tui au ia kapau ko e malu'i mo'ui fakafo'ituitui, 'oku tonu ke *entitle* kakato 'a e tokotaha ko ē ha'ana 'a e malu'i ia ki he pa'anga. Ko 'eku anga ia 'eku faka'uhinga 'a'aku, kā koe'uhí ko e me'a 'ena ia 'a e sino'i pa'anga *retirement* ...

<005>

Taimi: 1520-1525

Lord Nuku: pea kapau 'oku felotoi ki ai, ka ko 'eku tuí mo 'eku fakakaukau, ko e *entitlement* ko ē 'a e Mēmipa, 'oku ou tui te ne ma'u kakato pē 'o fakatatau, Sea, ki he me'a ko eni, ki he fo'i liliu ko ení, Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. 'Oku ou tui ko e ki'i *detail* ko ia 'e lava pē ke ma'u atu. Ka ko e 'uhinga ia 'oku, manatu'i ko e fo'i malu'i ko eni 'e 'ai fakalūkufua ki he kātoa 'o e kau mēmipa. Ka ko e kole mai, ke fo'i *premium* ko ia 'o e me'a 'e lava ia ke to'o pea mei he pa'anga ko ē, tupu *ko ē* 'oku ma'u mai, pea toki toengá, 'e toki vahe. Ko e fo'i fehu'i ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua, 'oku mo'oni pē, 'e lava pē ke ua 'a e fo'i founga, ka ko e te'eki ai ke u hanga 'o ma'u atu ia, ka ko hono mo'oni, ko e kole mai ke 'uluaki to'o pea toki fai e vahe. 'Uluaki to'o e *premium* pea toki toenga, pea toki fai e vahe. Ko e pehē ko ē ke vahe ko ia, faka-*proportion* ki hoto 'inasi, pē ko e 'oange kakato pē ki he tokotaha ko ē na'e pekiá, 'e Sea, 'oku te'eki ai ke u hanga 'o ma'u atu ia, ka 'oku ou tui kae tuku ke u ki'i vakai hifo ki he telefoni ko eni 'oku ha'u. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Ha'apai 12.

Tokanga ki he faka'avalisi ma'u he tokotaha malu'i he māhina

Mo'ale Finau: 'I he kei tali 'a e telefoni, Sea, 'oku ou loto ke u fai ha ki'i fakahoha'a atu. 'Eiki Sea, ko e Lao ko eni, 'a ia 'oku mahino mai foki 'oku 'osi lolotonga lele ia he ko e tu'utu'uni eni ia, vahel6 eni ia na'e 'omai ai. 'A ia mahino kuo 'osi lolotonga ngaue'aki ia. 'A ia ko hono 'omai

pē eni ia ke faka-Lao'i. Pea, 'a ia ko e mahino ko ē, 'a ia ko e me'a pē 'oku ou 'eke 'e au ki he 'Eiki Minisitā. 'A ia ko 'etau pehē ko e *premium*, tau pehē pa'anga e 700, meimei 'oku 'avalisi pē he 700 mahalo 'i he ta'u, 'a e fo'i totongi. 'A ia ko e pa'anga ia ko ē 'e to'o, pea 'osi ko iá pea toki 'atā leva e tupú. Mahalo ko e, Minisitā, te ke lava 'o fakatonutonu mai ko e anga ia e ma'u 'a e motu'a ni ki he me'a ko 'ení.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō. 'Oku mo'oni pē e Fakafofonga, 13 'o Ha'apai. Ka ko 'eku 'aí, 'eku lave ko ē 'anenai. Kapau ko e tupu ko ē he 'inivesimeni na'e ma'u mei ai e 1 kilu, ka ko e fakamole ko ē ki he *insure* ko e 700, pea fakamole ki hono tokanga'i e 'ū me'a fakapepa, mo e me'a ko ia ko e pa'anga e 1,000, 'e to'o leva e 1,700 mei he 100,000, pea ko e toenga ko iá, 'e toki vahe leva ki he kau mēmipa. Ko hono 'uhingá pē hono 'omai ko eni e fo'i tu'utu'uni ko eni, he na'e 'ikai ke 'i ai ha me'aia 'e tohi'i he tu'utu'uni. Pea ko hono 'omai eni, koe'uhí ke fakakakato pē 'a e tu'u ko ē 'a e me'a ko ia. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, me'a mai e Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Kātaki pē, 'Eiki Minisitā Pa'anga, na'a pehē 'oku ngali fai ha fakalōloa. Ka ko e 'uhinga pē 'o e tokanga ki he me'a ko ení, 'Eiki Sea, koe'uhí he 'e hoko leva e kau mēmipa ia ko e hangē ia ha fo'i 'inivesimeni ia ke fai'aki hono malu'i, koe'uhí pea ma'u leva e tupu ia lahi ange 'ene 'alu ko ē ki he sino'i pa'anga, koe'uhí ka ko hono totonu ko ē e fakafo'itotonu ko ē 'anautolu ki he' enau koloa, koe'uhí foki ko e malu'i ko eni, 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e malu'i ia e sino e kau mēmipa, 'a e malu'i mo'uí. Pea ko 'eku tokanga pē 'aku ki aí, he 'oku ou tui 'oku tonu ke lahiange e 'inasi kae 'oua 'e 'alu fakalūkufua. Ko e anga ia e fakakaukau 'a e motu'a ni, koe'uhí ke fakatafe ia ki he sino'i pa'anga ko eni ko ē 'o e *retirement*, kae si'isi'i 'a e tokotaha ko eni ko ē ha'ana ko ē 'a e malu'i. Ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá, 'Eiki Minisitā.

<006>

Taimi: 1525-1530

Lord Nuku: ..pea kapau ko e *policy* pē ia 'oku tali ko ē 'e he me'á, 'oku fai e loto fiamālie pē ki ai, ka ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á, koe'uhí ko e ngaahi totonu ko ē ki hono malu'i fakafo'ituitui e kau Mēmipa. Pea kapau ko e me'a pē ena ia 'oku ke me'a mai 'akí, ka ko 'eku tuí ia, kapau 'oku 'i ai ha taha na'e 'i ai ha'ane malu'i mo'ui, pea 'oku tonu ke to'o pē e fakamole ko ia ko ē na'e fai ko eni ko ē 'a eni ko ē he Poaté, pē ko e sino'i pa'anga ko ení pea 'ange 'a e monū'ia ko ia ki he fāmili ko ia. Ko e anga ia e fakakaukau, ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai e tokanga, 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e hangē pē ko e me'a ko ē na'e fehu'i atu ke fakama'ala'ala maí, pea kapau ko e femahino'aki pē ena ia ko ē 'oku tui ki ai e kau Mēmipá, pea 'oku faka'ofu'ofa pē ia. Pea u fokotu'u atu, Sea.

Pāloti'i tali Tu'utu'uni Fakatonutonu Pule'i Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2016

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai, 'oku 'i ai ha pou pou? Kalake. Ko kimoutolu 'oku loto ke tau tali e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Pule'i 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue, 2016,

hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai a Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu. 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai e toko 11.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'I ai ha ta'eloto, fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai a 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Nuku. 'Ikai ke loto ki ai e toko ua.

Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahí, 2016

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, mou me'a mai 5.2, Fika 3 e 2018. Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahí, 2016. Minisitā

Makatu'unga he te'eki ha Tu'utu'uni Ngāue ne fa'u ai Tu'utu'uni ki he Ahi 2016

'Eiki Minisita Ngoue: Fakatapu atu, Sea. Fakatapu ki he 'Eiki Palemiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató, kae 'atā mu'a ki he finemotu'á ni ke fai atu ha tokoni 'i he ngaahi tu'utu'uni ki he Ahi 'i he 2016. Sea, ko e lolotonga ko eni 'a e fakahoko fatongia'i he Potungāue Ngoué, 'oku 'ikai ha tu'utu'uni ngāue fekau'aki pea mo e ahí. Pea 'i Sune, 2016, na'e feinga ai 'a e Potungāue ke fokotu'utu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue, koe'uhí pē kuo lahi 'a e ngaahi palopalema 'oku fehangahangai pea mo kinautolu ko ia 'oku tō e ahí, tatau pē pea mo hono uta atu ki tu'apule'angá, pea mo e taimi ko ia ko ē ke hāvesi aí, pē ko hono tā ko ia ko ē 'o e ahí, pea ko e 'uhinga ia hono fokotu'utu'u ko ia 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko eni ki he ahí, 'i he 2016. 'A ia ko e ngaahi fiema'u ko ia ko ē ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ko ení, 'oku 'ikai ngata pē koe'uhí ke fai ha ngāue mo lēsisita 'a e toko taha ko ia, 'oku ne hanga 'o tō 'a e ahí, pea 'oku 'i ai pea mo e fiema'u, kia kinautolu ko ia 'oku fiema'u ke nau laiseni koe'uhí ke uta atu 'a e ahí ki tu'apule'anga.

Ngaahi tu'utu'uni ki he uta mo hono havesi 'o e ahi

Taimi tatau pē, 'o 'ikai ke ngata pē 'i he ahí, 'o 'ikai ke ngata pē 'ia kinautolu 'oku utá, 'e fiema'u foki 'akinautolu ko ē 'oku nau hanga ko ē, taimi ko ē 'oku nau hāvesi aí, pē ko e taimi ko ē 'oku nau hanga ai 'o tā ko ē ahí, 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki ai. 'Oku 'i ai leva pea mo e ni'ihí 'oku nau hanga 'o tu'utu'u e ahí. 'A ia 'oku 'ikai ke ngata pē 'i hono uta atu 'a e fu'u 'akaú kakato, 'oku nau hanga 'enautolu 'o tu'utu'u, pea fai hono *process* ai, pea toki fai hono uta atu ki tu'apule'anga.

Ngaahi tautea ki he 'ikai fai pau ki he Tu'utu'uni Ngāue ki he Ahi

Pea ko hono fakamuimui ko ia ko ē 'o e tu'utu'uni ngāue ko eni, 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi tautea, 'o kapau he 'ikai ke lava 'o fakahoko mo fakakakato 'a e ngāue ko ení, pē 'oku 'i ai 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau fai pau ki he tu'utu'uni ngāue ko ení, pea 'oku 'i ai leva e ngaahi tautea hangē ko ia ko hono kaiha'a ko ia e ahí, 'oku lahi 'aupito ia 'ene hoko he taimi ni. 'Ikai ke ngata aí, 'i ai

foki e ni'ihi ia 'oku nau atu o atu pē kinautolu 'o taa'i e sino ko ē 'o e ahí, koe'uhí ke fai hono vakai'i pē kuo taimi, koe'uhí ke tā koe'uhi ke uta. 'A ia 'oku hoko ia ko e palopalema ia, lahi 'i hono taa'i pehē ko ē e sino ko ē 'o e ahí 'o 'ikai ke lava ko ia ko ē ke to e lahi ange 'a e mahu'inga ko ia 'o e fu'u 'akau taki taha. Pea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi tu'utu'uni...

<008>

Taimi: 1530-1535

Eiki Minisitā Ngoue: ngāue ia ko e fu'u ahi kotoa pē kuo 'osi sivi 'e he Potungāué 'a e Potungāué 'oku fe'unga ia ke tā pea 'oku 'i ai leva mo e ngaahi faka'ilonga ia koe'uhī ke tautau 'i he fu'u ahi ko ia pea toki o atu leva e kau ngāue 'o sio ki ai. Pea nautolu ko ia ko ē 'oku uta ko ia ko ē 'a e ahi ki tu'apule'angá 'oku 'i ai mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki ai 'a e Potungāué. Kapau he 'ikai ke nau fakahoko 'oku 'i ai mo e ngaahi tautea ki ai. Pea ko e fakakātoa ia 'o e, 'o e tu'utu'uni ko eni Sea ka ko hono mahu'inga ko ia ko ē, 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni ngāue koe'uhī ko kinautolu ko ia ko ē 'oku nau tō 'a e ahí koe'uhī foki 'oku, ko e me'a mahu'inga ko ia ko ē 'i he tu'utu'uni ngāue ko eni ke malu'i kinautolu ko ia 'oku tō koe'uhī ko hono mo'oni foki 'oku totonu ke 'alu 'o ta'u 'e 10 pē 15 'o faaihake ai ki 'olunga pea toki fai leva hono tā 'o e ahi ko ia ke lava 'o uta atu ki tu'apule'anga. Ka 'i he taimi ni ia 'oku lahi pē hono *harvest* nautolu ia 'oku kei ta'u iiki pea si'isi'i ai leva 'a e ngaahi faingamālie kia kinautolu ko ia ko ē 'e ma'u mei ai ha pa'anga mei he ngoue ahí pea ko e 'uhinga lahi ia 'a e fokotu'utu'u ko ia 'a e Potungāué ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue ko ia. Ko ia pē 'a e ki'i fakamatala tukukehe kapau 'e to e 'i ai ha me'a 'e fie tokanga ki ai ha taha 'oku ou fokotu'u atu Sea.

Fehu'ia totonu kau ngoue ke havesi e ahi

Sea Kōmiti Kakato: Ko eni 'oku fokotu'u mai. Minisitā ko ho'o me'a kātaki Minisitā he 'ikai ke ngofua ia ke hanga he tokotaha ha'ana e fu'u ahí 'o *harvest* kuo pau ke toki 'i ai e tu'utu'uni mei a moutolu? Ko e 'uhinga koā ia?

Kuo pau ke ma'u ngofua tokotaha ngoue ke havesi ahi uta ki muli

Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia Sea. Ko e tu'u ko ē he taimi ni ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pehē ngāue ka 'oku fiema'u ia kapau leva 'oku fiema'u he tangata ngoue ke 'i ai ha'ane fu'u ahi 'oku ne pehē ke uta ki tu'apule'anga pē 'oku alepau mo e tokotaha ko ia ko ē te ne hanga 'o uta kuo pau pē ke fetu'utaki mai ki he Potungāue ke fakapapau'i ko e fu'u 'akau ko ia 'oku matu'otu'a fe'unga pea nau hanga hake ko ē 'o sivi 'oku matu'otu'a fe'unga 'a e fu'u 'akau ko ia koe'uhī ke fai hono uta pea 'e 'i ai e pa'anga lahi te ne ma'u mei ai.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia 'e a'u fakakū ki he talo mo e manioke? Ha lao ki ai? Mālō Minisitā. Me'a mai Nōpele 'Eua.

Fehu'ia pe 'oku tuku mavahe ahi ki he Tonga 'ata'ata pē

Lord Nuku: Sea, tapu pē mo e Feitu'u na 'ikai ko e fie lave'i pē ia 'Eiki Minisitā koe'uhī ko 'ene tu'u ko eni he fakamatala mahino ko ē tu'utu'uni 'oku 'asi ai 'a e 'inivesi muli. 'Oku tuku mavahe 'a e fa'ahinga fefakatau'aki ko eni ki he kau Tonga pē 'oku toki fai pē ia ki he, ki he tu'utu'uni he 'oku, he ko 'ene 'asi ko ē heni 'oku tu'u pē ia he Lao 2002 'a eni ko ē 'oku ne hanga 'o tokanga'i

eni ka ko e 'uhinga foki he ko e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'Eiki Minisitā Leipa mahalo ko e me'a ko eni pē 'oku *reserve* pē 'oku kau he tuku fakatāpui pē ko e fakangofua ma'a e, ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga ke 'uhī ko hono, pē 'oku tuku fakatafa'aki he kau Tonga pē 'oku, pē 'e fakangofua ia ki he kau muli?

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Io.

Lord Nuku: Pea ko e fakakaukau ko ē 'a e motu'a ni ia mahalo na 'oku tonu ke me'a ko eni ke tuku pē ia ki he kau Tonga ko e anga ia e fakakaukau he ko e koloa pē eni ia 'a e kau Tonga tukukehe ko hono sino'i māketi 'oku ma'u ia mei muli ka ko e kole pē ko e anga ia e fakakaukau.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō.

Lord Nuku: Kapau 'oku tuku mavahe ma'a e kau Tonga ko e, pea 'oku fai e fakamālō ai, pea kapau 'oku tuku pē ke toki fa'iteliha e 'Eiki Minisitā Leipa, 'oku hangē pē 'o fakatatau ki he Lao ko eni 'Inivesi Muli 2019. Ka ko e 'uhingá ko 'ene kei tu'u ko ē 'a e tu'utu'uni he 2002 Sea 'oku fai ki ai 'a e tokangá. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea. Ko 'ene tu'u foki he taimi ni ia, 'oku 'atā pē ia ki ha 'inivesitoa pē, ka koe'uhī kuo pau pē ke 'omai 'a e laiseni ko ia, faka'atā mai mei he Potungāue ko ē Leipa. Ka 'o kapau, hangē ko e lao ko eni ko ē hangē ko e Lao Fakaangaanga ko ia, kapau 'e paasi mai ia mei ai, ko e me'a leva ia 'a e Potungāue 'i hono 'ai ko ia 'o e ngaahi koloa ko ia ko ē 'a Tonga ni, ke 'uhī ke *reserve* mo me'a ke fai ...

Lord Nuku: Kātaki pē Sea na'e, ko e tokanga pē ia, pē 'oku kau eni 'i he tafa'aki fē, pē 'oku tuku ma'a e Tonga pē 'oku, ki he fakatāpui pē ko e, ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá. Ka ko e kolé ia na'a lava ke faingamālie ange ai e kau Tonga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e Minisitā *Trade*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na, kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko e tali nounou pē, ko e me'a ia 'a e kau Tonga 'oku nau hanga 'o tauhi e ahí ke nau ha'u 'o fa'u 'enau *association*, te mau lava pē 'o tokoni kia nautolu ...

<009>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea nau kole mai ke fakahū ia ki he *reserve* lisí. 'A ia ko e me'a ia ke hoko atu ki ai 'etau ngāué Minisitā. 'E lava lelei pē ke fakahoko 'Eiki Nōpele. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Nuku: Fakamālō atu Sea kapau ko e tu'ungá ia 'oku 'i ai pē faingamālie ke tuku ma'a e kau Tonga, pea pou pou atu ki he Laó.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki. Ko e, kātaki pē Minisitā 'oku te'eki ke u lave'i pē ko e hā ho'omou palani lele lōloá 'i he ahí. Ko u tui te tau lava ke tau fakamo'oni'i kātōa ko e, 'i he *long term*, ko e 'akau eni 'oku 'ikai ke to e veiveiua e māketí. Pea 'ikai ngata aí 'oku mo'ui lelei 'i Tonga ni. Ka ko 'eku faka'amu pē ke 'eke pē ki he Minisitā pē ko e hā ē, 'oku 'i ai ha'amou tata'o'anga ahi pē ko ha, hangē kiate au 'oku 'i Vava'u. Ka ko 'eku 'uhinga 'oku 'ohake me'a ko ení he 'oku, ko 'etau kakaí foki ko e manako pē ke 'ai e me'a ko ē 'oku ma'u ai e pa'anga vavé. Ka 'o kapau 'e nofo hifo hotau kakaí 'o fakakaukau lelei he ta'u'e 20, fa'ahinga ko ē na'e toki mali mai kimui ni 'oku 'i ai 'enau fānau kapau te nau palani lelei ki he kaha'ú, 'osi e ta'u 'e 20 mei heni. Ka 'oku, me'a ki he Minisitā pē 'oku,

Fiema'u he tu'utu'uni ki he ahi ke lesisista kau to ahi

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea ko u kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo aofakí. Ko e 'uhinga lahi foki ia hono fa'u 'o e tu'utu'uni ngāue ko ení he koe'uhí ko e tu'u ko ē he taimi ní ko hono tō ko ia 'o e ahí 'oku tō fakafāmilí. 'Oku 'i ai mo e ngaahi *project* ia 'a e ngaahi siasí kae 'uma'ā e ngaahi koló ki hono tō ko ia 'o e 'akau ko ení. Pea 'oku 'i ai pē mo e taautaha ia he *private sector* 'oku 'osi 'i ai pē 'enau ngoue ahi 'ata'atā. Pea ko u tui ko e taumu'a ia ko ē 'o e ngāue ko ení mo hono fa'u 'o e tu'utu'uni ngāue koe'uhí ke malu'i e tangata ngoué, pē ko hono 'api koló. 'Oku lahi e ngaahi 'api kolo ia kuo 'osi tō ai 'a e ahí. Pea mo e taautahá ko e me'a ia ko ē 'oku fiema'ú.

Pea 'i he taimi tatau pē 'i he tu'utu'uni ngāue ko ení 'oku lesisista mo kinautolu ko ia ko ē 'oku nau tō e ahí. Ko e 'ai pē ia ke fakapapau'i ko e hā e lahi 'o e ahí 'oku tō 'e he tokotaha kotoa pē ke siofi ko ia e faingamālie mo fakapapau'i hangē ko ē ko e, ko u tui au kuo 'osi mea'i pē ia 'e he tokolahi. 'Oku 'i ai e ni'ihí ia 'oku tuku atu e ahí ia 'o a'u ki he ta'u 'e 20, 30. Pea ko e fu'u ahi ia 'e tahá 'oku 'alu pē hono mahu'ingá 'o'ona ia 'o a'u pē ia ki he uamano (20,000) ki he fu'u ahi. Pea ko u tui ko e mahu'inga ia ko ē 'o e tu'utu'uni ngāue ko ení ke hanga 'e he kakaí 'o tokanga'i e mahu'inga ko ē. Ko e tukuange ko ē 'o 'enau ngoue ahí 'o to e lōloa angé, ko e to e faingamālie ange ia ke lahi ko ia ko ē 'o e pa'anga te ne ma'u mei he fu'u ahi takitaha.

'Ikai fakangatangata hono tō 'o e ahi

Pea 'oku 'ikai ke fakangatangata hono tō 'o'ona ia. Pea 'oku feinga e potungāue ia ke to e faka'ai'ai pē mo e kakaí koe'uhí ke nau hanga 'o lulu he koe'uhí ko e, 'oku, ko e mahino 'aupito 'a e mo'ui lelei 'a e 'akau, 'a e ahí 'i Tonga ní. Ko e osi pē ha ta'u 'e ua, ta'u 'e tolu ia, ua pē tolu 'ete fu'u ahí kuo 'osi kamata ia ke fua. Pea 'oku te lava pē 'e kita ia 'o tānaki pē mei ai 'a e tenga'i ahí 'o lulu pē koe'uhí 'o to e tō pē 'i hono 'apí. Ka ko u tui ko e ngoue, ko e ngoue ko ení, mahu'inga 'aupito ia ki he tu'u ko ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'atau kotoa fakaenatula, mahu'inga koe'uhí ke fakatefito mei ai ka ko u tui ko e ngaahi faingamālie eni kia kinautolu ko ē 'oku 'i ai ko ia ko ē honau kekelele fe'unga te nau lava 'o tō 'a e ngoue ko ení koe'uhí ko e faingamālie ia koe'uhí ke ako'i'aki 'enau fānau he kaha'ú, mo ha faingamālie ia ke 'inasi ai 'a honau, 'a 'enau ngaahi fāmilí. Ko ia Sea e ki'i pou pou. Fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

Fehu'ia māketi ki he ahi

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ki he 'Eiki Minisitā ke fakapapau'i mai mu'a pē 'oku 'i ai ha māketi ki he ahi. Ko ia pē.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

Tali Pule'anga 'i ai māketi ki he ahi kae 'ikai lava feau fiema'u māketi

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea. Ko e māketi ia 'oku si'isi'i pē 'oku 'ikai ke tau ma'u 'etautolu ia ha ahi fe'unga koe'uhí ke tau hanga 'o *supply* e māketi. Pea ko e 'uhinga ia ko ē hono feinga ko eni ke fokotu'utu'u e tu'utu'uni ko ení, he ka 'ikai ia, 'e hanga 'e he kakaí ia 'o fakatau pē 'enau ahí kei iiki kia kinautolu ko ia ko ē 'oku nau fiema'u ko ē ke utá. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní 'oku tokolahi 'aupito pē 'a kinautolu ia 'oku fiema'u ke uta ki tu'apule'angá. Ka 'oku feinga pē potungāue koe'uhí ke fakangatangata pē

<001>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Ngoue: ... koe'uhí ko e, koe'uhí kae lava 'e he tangata ngoué 'o fakapapau'i 'oku ne ma'u ha me'a fe'unga mei he'ene ngoué ka 'ikai pea ko e taimi foki ia 'e taha ia 'oku 'i ai e ni'ihi ia 'oku 'ikai ke nau hanga 'enautolu 'o mahino'i 'a e lahi ko ia ko ē mo e mahu'inga ko ia ko ē fu'u ahí pea ko e 'alu atu pē 'a ha tokotaha ia 'oku ne fiema'u ke uta 'o ne hanga 'o fakahā atu ha pa'anga ki ai pea 'oku fa'a to'oa pē ia ai pea ne hanga 'e ia 'o loto leva ia koe'uhí ke ne hanga 'o fakatapu atu 'ene ngoue ahí ka ko e ngaahi faingamālie ko ení ko e feinga'i pē ia ke māhino ki he tangata ngoué mo e tokotaha ko ē 'oku 'i ai ko ē 'ene ngoue ahí te ne to e ma'u 'a e pa'anga 'oku lahi ange he ko e māketi ia he 'ikai pē ke 'osi e māketi ia ko ē ki he ahi. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Palēmia.

Tokanga ke ma'u monu he kau Tonga pea ke malu'i foki nautolu

'Eiki Palēmia: Ko u tui pē mahalo 'oku 'osi ngāue pē potungāué ki ai. 'I he māketi ko ē ahí he ta'u nai 'e 15 kuo tau situ'a ki aí ko e kau *middle man* mei, na'a nau toki tau mai pē mei muli pea 'oku 'i ai pē ni'ihi 'i Tonga ni mahalo ko e mātu'a Siaina ko kinautolu 'oku nau ma'u ko ē momona ko ē ka ko u tui pē 'oku mahu'inga ki he, ki he potungāue mo e Pule'angá ke nau hanga 'o tokanga'i 'a e taimi ko ē 'oku fakamāketi'i ai e ahí ke 'oua, ke hangē pē ko e mokohunú. Ko e taimi mokohunu pē pea ha'u e kau tu'u vaha'a ia 'o ma'u 'enautolu e pa'anga lahi kae si'i faka'ofa e kakai ko ē 'oku ō mokosia 'i tahí. Ko e me'a tatau 'e hoko ki he ahí ka ko 'eku 'uhingá 'oku tonu pē ke tau ako mei he kuohilí.

'E taimi pē ko ē 'oku *harvest* ai e ahí kuo hū mai e kau tama mei muli e kau *agent* nau omi nautolu 'o 'alu e kakai foki ia 'oku fua 'oku lahi ange ka ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito ki he Pule'anga

ke fokotu'utu'u ke pau 'a e māketí. Ko 'eku fakatātā kapau 'e, fo'i māketí 'oku taha pē. Taha 'i Vava'u taha 'i Ha'apai pea taha 'i Tonga ni pē ko Niua kautaha pē 'a e Pule'anga pē ko e poate pē ko e hā koe'uhí ke malu'i e, 'a e me'a he ka 'ikai 'e hū mai e ngaahi, 'a e ni'ihí mei muli ko e kau *middle man* 'oku lahi 'enau pa'anga pea iku ange 'o lahi ange 'enau silini e fa'ahinga ko ení 'i he fa'ahinga ko ē 'oku 'anautolu e ahí. 'E sai pē ia kapau ko e ngaahi kautaha 'i Tonga ni koe'uhí 'oku kei 'ave pē ki ai e momona... ka ko u tui pē 'oku 'osi ngāue e potungāue ke fakakau ki he lao ko ení ke fakapapau'i hono fakamāketi'i e ahí tatau mo e mau fakamāketi'i e mokohunu ke hela e kakai he tō ahí pea nau ma'u 'a e *benefit* pē ko e lahi taha e pa'anga te nau ala ma'u mei he' enau ahí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipá ka u ki'i tokoni atu mu'a 'i he *issue* ko ení. Kuo 'osi hanga pē foki he Palēmiá 'omai e ki'i *direction* kiate kimaautolu ka ko e motu'a ni foki 'oku mau fai e fakamāketi pea mau to e hanga 'o fakaava e ngaahi matapā fakatekinikale ki he ngaahi māketí. Pea ko e fakakaukau foki ko e palopalema ko ē 'o e tau pehē pe ko e ahí pē ko e mokohunu ko e ha'u ko ē 'a e kau *middle man* ia 'oku 'oange e laiseni ia kia nautolu ke nau o 'o *export*. Pea ko e kakai ko ē 'oku nau fakatau mo'oni 'a e ahí pē ko e mokohunu 'oku nau 'i muli nautolu. Pea ko e hangē ko e me'a ko ē 'a e Palēmiá 'oku to'o leva 'e he tokotaha ia 'oku 'oange ki ai 'a e laiseni *export* 'o ne to'o kotokotoa 'e ia 'a e fo'i momoná kae laku hifo e momo 'o ma'u ia hotau kaingá. Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fakakaukau ko ē he taimi ni ke 'unu e Pule'anga koe'uhí ko e sino fakalukufua ia ke nau o kumi ha māketi he 'oku 'ikai ke to e taumu'a e Pule'anga ko ení ke ne ma'u 'e he Pule'angá ha'ane tupu ka ko e feinga'i ke lahi ange silini 'i he kato 'o e kakai. Pea ka toki lahi 'enau sēnití pea toki 'i ai ha taimi ke nau totongi ai 'i he lahi 'enau sēnití hanau tukuhau pea ko e me'a leva ia 'oku nōmoló ka 'oku 'oatu 'a e ki'i 'a e ki'i fakamatala ko iá 'e Sea.

Alea 'oku fai he Pule'anga ke 'ave ki he kakai 'a e faingamalie fakapa'anga

Ko e ngaahi ngāue ia 'oku mau fai he taimi ni ko 'emau feinga'i ke kumi e māketí ka ko hono mo'oni 'oku lahi e māketí ia ka ko e feinga'i eni ke 'oua to e 'ave ha laiseni ki ha tokotaha *middle man* 'o ne to'o 'e ia e lahi taha 'o e sēniti kae faka'ofa e kakai. Ko e alea ko ē 'oku mau fai ko 'emau 'alu ki he māketi ko ē 'oku nau fakatapu mo'oni mei muli pē ko e fo'i 'ufi pē ko e mokohunu pē ko e hā pē ha me'a. Ko nautolu ko e kau fakatau mo'oni ia. Hanga 'emautolu 'o 'oatu e silini 'a e Pule'anga 'o fakatapu mai 'aki e koloa ko iá pea mau 'ave ia ki muli pea 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha sēniti ia 'e puke he Pule'anga ko e fo'i taumu'a 'oku taha pē ke 'ave kotoa 'a e *benefit* ko iá ke 'ave ia ki he kakai. Pea ko e fo'i *direction* ia 'oku 'osi ...

<002>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'osi 'omai ki he motu'a ni ke hoko atu 'a e ngaahi ngāue ko ia. Pea ko u tui ko e me'a pē ia 'oku mau 'alu atu ki ai he taimi ni. Pea 'oku 'asi ia 'oku ola lelei

‘aupito, ‘aupito e me’a ko ia. Ko e ki’i tokoni atu pē Sea ki he me’a ‘oku fai ki ai e feme’a’aki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he ‘Eiki Palēmiá pehē ki he Hou’eiki. Sea ko e ki’i me’a si’isi’i pē ia. Ko e ‘uhinga foki ‘a e lao ko eni ‘Eiki Sea ke ne hanga ‘o fakamānava’i pea fakaake ‘a e kakai ‘o e fonua ke nau fa’o e silini lahi ange ‘i honau kato makatu’unga mei he koloa ko eni ko e ahi. ‘A ia ko u tui, ko e lao ko eni mei mu’a ki he’ene ‘osi ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘i ai mo e Patiseti ‘oku ‘asi hē. ‘E fakapatiseti’i ‘e he potungāue ‘a e ni’ihi ko ē te nau ngāue ki he *fo’i activity* ko eni ko e ahi. Pea ‘oku neongo pē ’oku te’eki ke fakahā mai he Minisitā pē ‘e fiha ka ‘oku tau tui pē ‘Eiki Sea ‘e ‘i ai e silini lahi ‘e ‘ave pē ko e ki’i kau ‘ofisa mahalo na’a ō ange ki Ha’apai ha toko tolu ke nau ō holo ‘o fai hono fakalele ‘o e polokalama ko ē ke mahino ‘oku lulu ‘a e tenga’i ahi. Mahino ‘oku tō. Mahino ‘oku tupu pea ‘e mahino ‘i he’ene a’u ‘o ta’u 15 ‘Eiki Sea, mo ‘enau ngaahi fakalotolahi ‘e ma’u ‘a e pa’anga ‘e 20,000 (ua mano) mei he fu’u ahi ‘e taha.

‘Eiki Sea ko e tu’u ko ē he taimi ni ‘osi ‘ilo lelei he kakai ia e mahu’inga e ahí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: ‘E lahi ange ‘enau ‘ilo ‘anautolu ‘i he kau ‘ofisa ko ē. ‘Oku ou ‘osi ‘ilo ‘e au ‘a e fu’u ‘ahi ‘i Hihifo. Ko e motu’a ia ‘Eiki Sea na’e fakatau na’e pa’anga ‘e 40,000 (fā mano). Ko e ma’olunga ‘o e fu’u ahi mo hono lahí, ‘osi ma’u loto ia he ‘e kakai. ‘A ia ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai he Pule’anga kiate au ia, ‘uhinga lelei ‘Eiki Sea. Ko e kole pē ke ‘oatu e fo’i *price* lahi ange ai. Ko e ‘uhinga foki he ko e taumu’a foki ke mea’i ‘Eiki Sea he taimi ni e *Google*. Ha’u pē ‘a e tama ia mo ‘ene ahí ‘o *google*’i e māketi. Ko ‘ene fo’i lomi pē ‘ana ia ‘e taha, ua, tolu, fā māketi pea ‘asi māketi lelei taha. ‘Asi mai e *price* ia ai. ‘A ia ‘oku ‘ikai ko ha to e fu’u me’a ia ‘oku fihí.

Ko u tui au Sea, ko e polopalema ‘oku ou tui au ia ki hono, ki he’etau fakaalaala mei he *middle man* he ‘oku hangē pē ko e ō mokohunu ‘Eiki Sea. ‘Alu atu ‘a e Siainá ia mo ha’ane fu’u tangai pa’anga tā ko ē ko e *middle man* ia, ‘o fakatau mai ia he pa’anga ‘e 20 ki he taha. Pea ‘alu ia ha’u ia ‘o fakatau ia ki he tama ‘e taha pa’anga ia ‘e 50 ‘ave ia tama ‘e taha pa’anga ‘e 100. ‘A ia ko e fo’i fakakaukau ko eni ‘a e Pule’anga ke ta’ofi ‘a e fo’i, tau pehē ko e fa’ahinga founa ko ia kae ‘ai ha fo’i founa ‘e taha ko e founa fo’ou. ‘A ia ‘oku fenāpasi ‘Eiki Sea mo e ki’i lea ko ē ‘oku pehē kapau ‘oku tau fiema’u ha me’a ‘oku ola ‘oku fo’ou kuo pau ke tau fai ha founa ‘oku fo’ou. Pea ko ia ‘Eiki Sea, ko u fakamālō heni ki he Pule’anga ko u tu’u pe au ke ‘oatu e fakalotolahi ki he me’a ko ē. Ke tau hanga mu’a ‘o muimui’i pea ko e fo’i fakakaukau ko ē ke fakafoki e me’a ki he Pule’anga ke fakamānava’i e kakai.

Ko e kole ia mei Ha’apai, ‘Eiki Sea mei hota ongo vāhenga. ‘Oku nau fiefia ai ka ko e fu’u ahi ko ē ‘oku pa’anga ko ē ‘e 20,000 (ua mano) manatu’i ko e *middle man* ia. Uanoa ka manga atu e Pule’anga ‘e fā ia pē ko e tolu. ‘A ia ko u fakamālō lahi heni pou pou ‘aupito he ‘oku tau hanga ‘o talaki fakahāhā he ‘aho ni ‘a e mo’ui’anga ‘o e Tonga pē ko e masivá. ‘Osi ‘etau Lao he Pangikē ko e ‘alu pē ki he masiva ‘Eiki Sea. Pea ko ia ‘Eiki Sea, ko u ‘oatu e ki’i talamonū ko eni ‘Eiki

Sea ki he lao ko eni pea mo e fakatauange pē ‘e vave ni pē ha’atau mamata ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e ki’i fo’i lea ‘oku pehē ko e matatoufeiva pē ko e hā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ko ‘etau ‘alu, ala ki ha koloa ‘oku lahi ange makatu’unga ‘i ha ngaahi *policy* ‘oku leleiange. Pea ko ia ko u poupou kakato ki he lao ko eni pea ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u mai eni. ‘Oku ‘i ai ha poupou?

‘Eiki Minisitā Ako: Poupou.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou!

Lord Fusitu’a: Sea ki’i fakahoha’a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘a Nōpele Niua pea fakamā’opo’opo mai e ...

Lord Fusitu’a: Tapu ange mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo ho’o kōmiti ‘Eiki. Ko e fanga ki’i fehu’i pē ke fakama’ala’ala mo e fanga ki’i fokotu’u atu pē ki he Pule’anga. ‘Uluakí ‘a ia ko e ‘uhinga ‘a e Feitu’u na Minisitā, ko e tokotaha kotoa ‘oku lolotonga fakatupu ahi kuo pau ke ‘alu ia ‘o lēsisita ē? ‘O laiseni.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia Sea. Ko e, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ko e laiseni. Ko e fiema’u pē ke lēkooti ‘e he potungāue ‘a kinautolu ko ia ko ē ‘oku tō ahi.

Lord Fusitu’a: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ha laiseni tō ahi ia?

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kehe e laiseni ‘oku ‘ikai ke fiema’u ko e ‘uhinga pē ia ke lēsisita ‘e he potungāue, ‘i he potungāue.

Lord Fusitu’a: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ke tō e ahi ke mahino pē ‘oku ‘ikai ke fakangatangata ...

<004>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kā ko e ‘uhinga pē ko e fiema’u pē lēkooti ko e hā ‘a e lahi ‘o e ahi ‘oku tō ‘e he kakai.

Lord Fusitu’a: Fēfē ‘a hono ‘ave ki muli, *exporter*, ‘oku fiema’u ha laiseni?

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kuo pau ke laiseni ia, kuo pau ke laiseni. ‘A ia ko e ...

Lord Fusitu’a: ‘Oku sai, ‘oku sai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...ko e *fees* pē eni ‘oku ‘asi atu ‘i he tu’utu’uni ngāue.

Fokotu’u ke fakakaukau hano fakakau he laiseni uta ki muli ahi ke fakafoki mai \$

Lord Fusitu’a: Ko ia, mālō Sea. ‘A ia ko ‘eku fokotu’u atú Sea kapau ko e ‘oku ‘ave ki muli ‘a e ahi ‘oku ‘i ai ‘a e founa ngāue ‘oku fa’a ngāue‘aki ‘e he Potungāue ‘e ni’ihi hangē ko e Potungāue Toutai, ko e laiseni ko ē *exporter* ki muli ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi na’e lave ki ai ‘a e tokotaha ‘anenai ko e mokohunu, ‘oku mea’i ‘e he ‘Eiki Minisitā ko e *tuna* pē ko e fa’ahinga me’a pehē, ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i *condition* ia ko e pa’anga ko ē tupu mei he koloa ko eni, pē ko e koloa toutai pē ko e koloa ngoue, kuo pau ke fakafoki mai ia ki Tonga ni ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e tolungofulu.

Ko ia ‘oku ou tui kapau ko ha ko e me’a ‘e ua ‘oku ou fie *comment* ai fekau’aki mo e *middle man*. Ko e ‘uluaki ko e Lao *Investment* fo’ou na’a ku pehē ko e ma’u pē lao *Investment* fo’ou he ‘ikai ke to e ‘i ai ha *middleman* ia, he ‘oku ‘ikai ko e kau pē ha muli ia ha kautaha kuo ‘otomētiki ‘ene muli ‘a’ana, pea ‘e kau eni ia ‘i he lisi mavahe ma’ae Tonga, he ‘ikai ke ala kau ha *middle man* ia ‘i ai, pea kā ‘i ai ha *middleman* ko e *middleman* Tonga pē ia ‘oku ne to e hanga pē ‘e ia ‘o kaiha’asi ‘a e pa’anga ‘a e Tonga. ‘A ia ‘oku ou tui kuo ‘osi *cover* ia ‘e he lao ko ē, kā ko ‘eku fokotu’u atu ke ‘o hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua, fakakau ‘i he lisi tuku makehe ma’a e kau Tonga, pea *monitor* he ‘oku ke mea’i lelei pē na’a ke *CEO* ‘i he Toutai, ‘a e faingata’a ko ē ‘a hono *enforce* ‘o e fakafoki mai ko ē ‘a e pa’anga ko ē mei muli ē? ‘A hono *enforce* ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku ma’u laiseni, ke foki kotoa mai ‘a e pa’anga ko ē ki Tonga ni.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ki he Pule’anga kā ‘oku ‘i ai ha fakakaukau pehē kau ‘a e ‘ū *condition* ko ia ‘i he laiseni, pea fakapapau’i pē ‘oku ‘i ai ha founa ke *enforce* ai he ‘oku hangē ko e me’a ‘a e tokotaha ‘anenai ko e māketi ta’efakangatangata ‘ene pea ‘e ma’u ‘a e pa’anga lelei ‘a Tonga ni mei ai ‘o kapau ‘e leva’i fakapotopoto. Mālō ‘Eiki Sea.

Pālōti tali Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ahi 2016

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Kalake, hou’eiki ko moutolu ‘oku loto ke tau tali ‘a e 5.2 fika 3/2018, Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ahi, fakahā ‘aki 2016, fakahā ‘aki ‘a e hiki homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea loto kia i ‘a Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā tolu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko moutolu ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki hake homou nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko ua.

Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo, Matātahi, 2017

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou’eiki, mou me’a hifo ki he’etau 5.3, fika 7/2018 Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo Matātahi, 2017. Minisitā Toutai.

Fakatonutonu ki he Tu'utu'uni Ngāue lolotonga ki he kongā tahi

'Eiki Minisitā Toutai: Fakatapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kōmiti Kakato, kae 'atā ke fakahoko atu ha ki'i fakamā'ala'ala ki he lao ko eni. Ko e 'ū *Regulations* eni 'a e 'a eni ko ē 'oku fai ki ai'a e feme'a'aki 'i he 'aho ni, pea 'oku hū kātoa mai pē 'i he lao fakakātoa ko ia 'o e Toutai ki hono malu'i ko ia 'a e toutai 'o e 2002. Ko e ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e faingata'a fēfē ko e meimei ko e fakatonutonu pē ki he anga ko ia 'o e tu'u ko ia 'a e lao 'o fekau'aki ko ia mo hono mo e fiema'u ko ia 'a e kongā tahi ...

<005>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Toutai: ... pule'i makehe he 'oku, 'a ia 'oku ui ko ia ko e, ko e ngaahi ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ki'i, Hou'eiki tui homou koté. Fakamolemole Minisitā kuo u fakatokanga'i hake 'etau taimi kae tui homou koté ka tau liliu 'o Fale Alea.

Liliu 'o Fale Alea

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakamālō atu ki he Sea e Kōmiti Kakatō lava lelei 'etau ngāue 'i he 'aho ni. Tōloi 'etau Falé ki 'apongipongi ki he 10 hangē pē ko e angamāheni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e ki'i fakamolemole pē Sea. 'Ai pē au ko e ki'i fakamatala'i atu e ki'i me'a na'e fehu'i 'anenai kae, pea tau toki tuku ki'i miniti pē 'e taha pē ua.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a mai angé. Me'a hifo Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko e, Sea ko 'eku kole atu pē 'a'aku ko e, na'e fehu'i mai foki 'e he 'Eiki Nōpele 'Euá pē 'oku anga fēfē hono vahe ko ia 'a e *insure* ko ia 'a e kau ma'u 'inasi ko ia kau mēmipa ko ia he pa'anga mālōlō. 'Oku anga pehē ni. Ko e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Minisitā ko e me'a ia ko ē ko u feinga ko ē ke fakamā'opo'opo e ngāue 'a e Fale ni 'oku 'i ai 'etau Tu'utu'uni pea kuo mou 'osi tu'utu'uni ki ai. Na'e 'i he Kōmiti Kakatō 'oku te'eki ke foki mai ia ki he Sea Fale Aleá ka ko u kole atu ke ke toki fakama'ala'ala 'apongipongi 'i he taimi ko ē 'e foki ai ki he Kōmiti Kakatō he 'oku 'i he Sea ia 'a e Kōmiti Kakatō koe'uhí ke tau fou pē he'etau founa ngāue. 'Io me'a mai angé Minisitā Polisi 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai ko ena 'oku hiki nima mai.

Tokanga ki he kupu makatu'unga ai faitu'utu'uni Sea ki he Kōmiti Kakato

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'o Tonga. Ko 'eku ki'i kole fakama'ala'ala 'a'aku Sea. Ko e 'uhinga ko e tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na ko ē 'anenai makatu'unga koā he Kupu 31, 131 'Eiki Sea ē. Ko hono 'uhingá 'oku 'ikai ke fakamahino mai 'a e fo'i taimi.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Minisitā ki’i me’a hifo, ki’i me’a hifo pē, me’a hifo ki he Feitu’ú na ki lalo he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e ‘Eiki Nōpele ki ai, ko au ia ‘oku ou tu’utu’uni he koe’uhí ko au. Ko e Kupu 131 ‘oku ‘osi mea’i lelei pē he Feitu’ú na ‘oku ‘i ai e taimi ai ko e uike ua ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Pe lahi ange.

‘Eiki Sea Le’ole’o: *Eh* pē lahi ai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka na’e ‘ikai ke fakamahino mai Sea ko e ‘uhinga ia ‘a e fehu’i.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ko u, ko u ‘osi fakamāhino atu pē ‘oku ‘ave ki he Kōmiti Laó koe’uhí ‘oku te’eki ke ‘i ai ha tohi fakapapau’i mo fakamo’oni’i mai he Palēmia ‘o fekau’aki mo e me’a ko íá.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea. Mālō ‘aupito Sea. Ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ko e ‘uhinga ko e anga e tu’u ko ē ‘a e tu’utu’uni ‘oku *general* pea taha ia Sea ke fakama’ala’ala mai mu’a na’e ‘osi ‘i ai e me’a ‘a e ‘Eiki Sea kimu’a ‘o fakahā ai Sea ‘oku kehekehe ia mo e Feitu’ú na. ‘Oku hā ia he miniti he’etau peesi 16 Miniti fika 15.

Tali Sea Le’ole’o ki he fehu’ia Pule’anga ‘ene faitu’utu’uni

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Minisitā kapau ‘e to e ‘i ai ha’o to e fakatonutonu fakalao ki he motu’a ni hoko atu e Feitu’ú na ia. Kuo ‘osi fai ‘eku tu’utu’uni pea ko e me’a pē ia ‘oku ou ‘oatu ‘e hoko atu ‘etau ngāue ki ai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: He ‘ikai ke u to e foki au ki he me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai fakamolemole ki he Feitu’ú na.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e faka’osi pē Sea ‘oku mole ke mama’o pehē ‘oku mau hanga ‘o fakamana’i e Feitu’ú na ka ‘oku mo’oni pē Feitu’ú na te mou fakahoko atu e faka’ilo e Feitu’ú na mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia. Hangē pē ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘akí ko e fakamaná ia ‘oku ke me’a mai ‘akí e *impeach*. ‘Oku fakahoko lelei pē fatongia fai fakatatau mo e, me’a pē ia ‘a e Feitu’u na. Pea ko u kole atu pē Hou’eiki ‘oku ‘ikai ko e founa ia ke tau ngaue’aki he Fale ni ke ke ngaue’aki ke ke fakamanamana’i ha taha ‘i he Fale ni. Fai pē ho’omou tu’utu’uni ‘amoutolu ka ko u ‘osi ‘oatu ‘eku tu’utu’uni. Ko e lao ko ení ko e ‘ave pē fakafoki mai hoko atu e ngāue ki ai koe’uhí na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakamo’oni’i ‘e taha. Pea mou me’a ki he me’a ko ení ki he faka-‘Otua. ‘Ai atu ko e tohi ‘a e Palēmia fakamo’oni mai e Minisitā Laó. Hā e kaunga e Minisitā Lao

ki ai ko u 'osi tu'utu'uni ki he me'a ko iá ka tau toloi ki 'apongipongi 10 'apongipongi Hou'eiki mou me'a mai ke hoko atu ā 'etau Falé.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pē he 'Eiki Sea Le'ole'o, Lord Tu'ilakepa 'a e feme'a'aki 'a e Fale Alea ki he 'ahoni.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

Aho Tūsite, 19 'o Mā'asi 2019

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Taliui

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o

4. NGAARI LAO FAKAANGAANGA

Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o'ó fekau'aki mo e tohi 'o e 'aho 19 'o Mā'asi 2019 ko e Fale'i Fakalaó mo hono faka'uhinga'i 'o e Tu'utu'uni Fika 33 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e tohi kuo 'omai 'e he 'Eiki Palēmiá 'oku fekau'aki ia mo e Tu'utu'uni 33 (a) 'o pehē 'oku 'ikai ke tonu 'a e faka'uhinga 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o'ó 'o e Tu'utu'uni 33 (a), 'a ia 'oku pehē 'e he fale'i 'oku 'ikai fiema'u ke "certify" mai 'e he Palēmiá.

'Ikaiki tali 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o'ó ke 'omai 'a e Fale'i Fakalao 'a e Pule'angá ke fale'i ia he 'oku ngata pē 'a e fale'i ko iá 'i he Pule'angá he 'oku 'i ai pē 'a e fale'i 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o'ó, pea 'oku mavahevahe 'a e ngaahi mafai (*separation of powers*). 'E 'ikai tu'utu'uni mai 'a e Pule'angá ki he Fale Aleá, pea 'e 'ikai tu'utu'uni atu 'a e Fale Aleá ki he Pule'angá, ka 'e tali ui mai 'a e Pule'angá ki he Fale Aleá.

Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o'ó ko 'ene faka'uhinga 'o e "certify" 'i he'ene hā he Tu'utu'uni 33 (a) mo e 131 (1) (b), 'oku 'uhinga ia ke fakamo'oni'i pē 'omai 'e he 'Eiki Palēmiá 'i he'ene tohi 'a e 'uhinga 'oku fakavavevave ai 'a e Lao Fakaangaangá. Pea ko e tohi ne 'omai 'e he 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga 'e 6 (Fika 15 - 20/2019), 'oku 'ikai ke fakahā mai ai 'a e 'uhingá. 'Oku fai pē hono fakatokanga'i 'a e ngaahi faka'uhinga kehekehe 'oku 'omai, ka ko e faka'uhinga 'e fai 'a ia 'oku tonu 'i he'ene tu'u 'o e 'ātakai ngāue 'a e Fale Aleá.

Me'a 'a e 'Eiki Palēmiá ko e tohi eni 'o fakatatau ki he me'a ne fiema'u 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o'ó kuo a'u mai.

Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o'ó ko e tohi ko eni kuo a'u mai pea kuo mono ange 'e he Kalake, ko e tohi 'oku 'i he 'ulu'i tohi ia 'a e Minisitā Laó, pea mo e sitapa 'a e Potungāue Fakamaau'angá, pea ko e tohi ia mei he Minisitā Laó, 'o 'ikai mei he Palēmiá 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni.

Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'ó ko 'ene fai tu'utu'uni leva he me'a ni ke hoko ia ko ha "*precedent*" 'i he hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Fale Aleá. Kuo te'eki ke fakamo'oni'i (*certify*) mai 'e he 'Eiki Palēmia ia 'oku fakavavevave 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga ni, pea ko ia ai 'e hoko atu 'a e ngāue 'a e Falé ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ni 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131, 'a ia 'e 'ave leva 'a e ngaahi lao ni 'i ha uike 'e ua ki he Kōmiti Laó ke fakakakato 'a e ngāue ki aí pea toki to e fakafoki mai.

Me'a hake 'a e Fakafofonga Ha'apai 13 'o fakatonutonu 'a e 'Eiki Sea Le'ole'ó 'oku hala 'ene faitu'utu'uni pea fekau 'e he 'Eiki Sea ke me'a ki lalo, ka na'e 'ikai. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'ó ke taki 'e he Sātini 'a e Fakafofongá ki tu'a ke me'a atu 'o fakamokomoko ai. Taki 'e he Sātini 'a e Fakafofonga Ha'apai 13 kitu'a.

5. KŌMITI KAKATO

Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2016

Tali pea 'ikai ha to e fakatonutonu.

Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016

Tali pea 'ikai ha to e fakatonutonu.

FALE ALEA (4pm)

Me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi 'oku 'ikai totonu 'a e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'ó ne fakahoko fekau'aki mo e ngaahi Lao Fakaangaanga ne kole mai 'e he 'Eiki Palēmiá ke fakavavevavé. Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'ó ke toki fakahū mai 'ene faka'ilo faka-Fale Alea 'o e Seá.

TOLOI 'A E FALE ALEA KI HE PULELULU, 20 'O MĀ'ASI 2019